

Համարդիկ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽԵՌԵՐՈՒ
ԱՐԵԳԱԿԱՐԸ

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՌԵՐՈՒ
ՄՐՆԳԱՀԱՐԾ

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ
ՎԵԴ
ԹԱՏԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ

ու ո թարմ կերպով կմիշնմ քարաշն կամուրջներն ինկած քարերը, քարդիին վրա օրորվող ազուավր, եկեղեցին շարակնոցին այն էջը, որուն վրա ձեթ թափած էր, ինչու չէ, նաև գյուղի աղջիկները, որոնք կշերմացնեին ու թև կուտային պատանեկան մեր առաջին երևակայության:

Գյուղական դպրոցն հետո աշակերտած ևմ Խարբերդի գլխավոր քաղաք Մեզիրեի կենտրոնական վարժարանը: Այնտեղ իմ նորիզոնը այլևս նեռավոր կապույտ լեռները չեին, այլ հայ գրականությունը, որ կուգար կովկասեն ու Պոլսեն: Այն օրերուն տիրական էին Վարուժան, Սիամանթ, Ռաֆֆի, Ահարոնյան, Խանակյան, մեր Խարբերդի մեծ վարպետ Թիկատինցին և փափկաճաշակ Զարդարյանը, որ իմ աշակերտ երթալեն մի քանի տարի սուած տեսուց էր նոյն դպրոցին մեջ: Մեր օրերուն դպրոցի տեսուչը աշակերտներն շատ սիրված Տիգրան Աշխարհունին էր, Արարկիրի նախկին Մերուժան վարդապետը, որ հետո Պոլիս գացած, այնտեղեն էլ աքսորված էր և մեր բոլոր մտավորական ներուն հետ նոյն դժբախտ վախճանին ենթարկված: Առաջին անգամ անոր ուշադրության հանձնած ևմ ուսանավորներու տևորակս: 1911-ին, երբ դպրոցը ավարտեցի, զիս իր մոտ կանչեց նթելադրեց, որ շարունակեմ գրել: Մեկ տարի ուսուցիչ եղած եմ զյուղական դպրոցի մը մեջ, որուն աշակերտությունը 80-ի կրասներ ձեռն ժամանակ, նոյն տարին տարած եմ նաև եկեղեցական արարողություններու մասը:

Եկած եմ Ամերիկա 1913-ին մտիկ ընելով նորս թելադրանքին, այսպէս Ամերիկա գալս ինձի համար ոչ մեկ գրավչություն ուներ: Հայրս Ամերիկա եկած էր ինձմեն մեկ տարի սուած: Ինձի համար փոխված էին միջավայրն ու պայմանները: Առաջին մի քանի տարիներուն ստիպեցա հետևիլ դաշնոթացքներուն և ընդարձակել իմ ընթերցանություններն ու անձնական գրադարանը:

... Նոր երևակայություններ պեղելու, ինքնատիպ դառնալու ձգտումը ինձ տարած էր այնքան հեռու, գետնեն վեր՝ կապույտ թոշունի մը փնտրութին, նոյն տարիներուն հրատարակվեցան «Փյունիկ» ամսագիրը, որուն կանոնավոր աշխատակիցներն են, «Հայրենիք» օրաթերթին ու «Փյունիկին» մեջ ունիմ բավական աշխատություններ, որոնք թերևս հավաքեի հատորի մը մեջ, եթէ այն կապույտ թոշունի, որ կինորեի կյանքեն դուրս, չտեսնեի կյանքին մեջ:

Այն աշխատություններս ինձ համար հետաքրրական էին որպես ծև և երևակայություն միայն: 1920-ին, տարի մը նյու Յորք մնացի, այնտեղ էր նաև Շիրէանզադեն, մեր առաջին հանդպումով դարձանք մոտիկ քարեկամներ: Ատեն մը կարդացեր չը անոր գրեթե ամբողջական գործերը և սակայն անձնական ծանրությունը, մեր հանդիպումը շատ հաճախ և տարի մը պատճառ դարձավ, որ ես վար իշնեի ոլորտներն և ինքինը գետնի վրա

գտնեի: 1930-ին Ավետիք Խամբակյան նոր եկած էր Հայաստանեա, երբ առաջին անգամ հանդիպեցանք Փարփակ մեջ: ԱՅ կսիրեր կրկնել Ծիրվանգաղեի խոսքերը, թե «Ես փրկեցի Համաստեղը»:

Վերոհիշյալ տողերը ապշեցուիցից խտացումն ունեն համատեղյան գրականության ոճի ու պատկերավոր պարզության: Եզ խտացումն նմ ոչ միայն գրողի կյանքի ու գործունեության, այն միաժամանակ տախու են գրականության համաստեղյան ըմբռնումը, որ միշտ եղել է կյանքի, հրականության հետ միաձուված... «կապույտ թոշունը»: Համաստեղի գրականության համար այդ ուղու գլխավոր և առավել հիմնական, կարկառուն փաստերը հանդիսացան նրա ու ափյուռքահայ գրականության հիմքային միտումներից մեկի՝ «կարուի գրականության» առաջնային ստեղծագործություններից հատկապես երկուսը՝ «Գյուղը» (1924) և «Անձրև» (1929) պատմվածքների ժողովածուները: Առաջինը հրապարակված Բուտոնում, երկրորդը՝ Փարիզում:

Համաստեղն իր գրական ստեղծագործության հինգ տասնամյակի ընթացքում հրապարակել է նաև «Սպիտակ Զիավորը» վեպը՝ երկու հատորով (սկզբում «Հայրենիք» ամսագրում, պարբերաբար, երկու տասնամյակ հետո՝ 1952-ին գրքով՝ Լու Անջելոսում), «Քաջ Նազար և 13 պատմվածքները» (Կահիրենում՝ 1955 թ.), «Աղոթարանը» (Բեյրութում՝ 1957 թ.), «Այծեսոմարը» (Կահիրենում՝ 1960 թ.) և վերջապես «Առաջին Սերը» (Բեյրութում՝ 1968 թ.): Նրան են պատկանում նաև թերթերի, ամսագրերի ու պարբերականների մեջ ցրված վիպակներ ու պատմվածքներ և «Սրբազն կատակերգություն» ստեղծագործությունն ու «Հայաստանի լեռներու սրբահարը» դրաման:

Համաստեղը 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ին, իր ծննդյան յոթանասունամյակին նվիրված հանդիսավոր երևկոյին, հանկարծամահ նղավ Ամերիկայում:

«Հիսուն տարիներ շարունակ այդ հոգին ապրեցավ և լուսավորեց, համատակ ամբողջ ժողովուրդի մը վիշտը իր մեջ առած, պայծառ տեսիրովը Մայր Հայաստանի վերածնունդին»²:

Խոսկով իր գրական ձգտման մասին, Համաստեղը գրել է, որ «Կապույտ թոշունը», երազը ինը ոչ թե գտել է «կյանքեն նեռու գետնեն վեր», այլ մարդկանց ուսաւ հարաբերությունների շրջապատվում, տառապանքների ու գրկանքների մեջ: Այսինքն, մի խոսքով, պայքարի մեջ այն մարդկանց, որոնք ապրում էին «ուրիշ մի երկնքի տակ», և ուրիշ էին նաև իոներ: Բայց մի՛շի խկապես ուրիշ են եղել նրանք... Մի պահ ընդունենք, որ այդ-

1 Համաստեղ, «Ինքնակենսագորական», տես Եղիել Ա. «Համազգալին» մատենաշաղատ, 1986, էջ ԺԳ—ԺԵ:

2 Վազգեն Ա—Կաթողիկոս Ամենան Հայոց, 11 մարտ, 1968, «Համաստեղ», «Հուշամատյան», 1895—1868, նյու-Յորք, էջ 52:

պես էլ եղել և՛ն որիշ, այսինքն ոչ սովորական, որ անկանած երևակայության, անցյալին տրված հասկանալի, արդար կարուի տուրքն է, որից հատնում է նույն գրականությունը: Առանց այդ տուրքի սկզբնական աղբյուրին, պակասավոր կլիներ ստեղծվածք: Հարզը այստեղ չափի զգացողության մեջ է, զգացողություն, որ գլխավոր հատկանիշներից մեկն է Համաստեղի գրականության:

Համաստեղի, այսպես ասած «գյուղագրությունը», որ ազգապահանման գիտավոր ազդակ հանդիսացավ սիյուռքում, մեծ նպաստ բերեց նաև հայ ազգագրությանն ու քանակյուսությանը, ինչպիսին նաև մասնավորապես Հակոբ Մնծուրունն էր, որ շարունակեց երկար տասնամյակներ նրանից փոխառնված ավանդները: Ավանդներ, որ եղան նաև Ակսել Բակունցինը և նաև շատ շատերինը և՛ մեզ մոտ և՛ սփյուռքում: Համաստեղի «գյուղագրությունը» եղել է կյանքից մերժվածների, հասարակությունից, նոյնիսկ բնությունից հապածվածների գրականություն: Հայածյաներ ու մերժվածներ, որոնք երեւ տառապում են իրենց ծայրանիկ քարության ու հեղության համար, այսուհանդերձ, կապված են կյանքին, բնությանը և մարդկանց խոր ու անկապտելի սիրով: Այդ ներուսները՝ մարդ թե անասուն, խեղճ են, տկար, երբեմն նոյնիսկ ողորմելի և գործի արժանի, որոնք տանում են «իրենց խաչը անխոս անձնվիրությամբ», կյանքի անողոք ու տաղտկալի քառորդիներում և զոհվում են հաճախ, իրենց ուժերից վեր եղող սերերի ու վեհագույն մղումների առաջ: Զոհվում են, որովհետև երազեկ են միշտ, որովհետև «ուրիշ են եղել» և իրենց սրտում պահել են, կամ գտել... «կապոյտ թռչունը»:

Համաստեղը լինելով բանաստեղ և իր արծակում, չի քանաստեղել, որովհետև նրա բնազդը, իր խոկ խոստովանությամբ, Ծիրվանգաղեկի գրականությամբ է «ինքինք գտել գետնի վրա», այսինքն մեկնել է Ծիրվանգաղեկի իրապաշտություն երման կետից: Դրանից է, որ Համաստեղի մոտ, հակառակ այն խոր սիրովն ու պաշտամունքին, այն հրամրված դաժան կարուին, իդեալականացված չեն ո՛չ այն գյուղը, որի «երկինքը ուրիշ էր» և ո՛չ էլ այն գյուղացիք «որ ուրիշ էին նաև...»: Համաստեղը նրանց առաքինությունների և թերությունների մասին խոսելիս, այդ մարդկանց ներկայացրել է այնպէս, ինչպէս եղել են, իրականության նավատարիմ ու մոտ և դրանից էլ թեմային հավորդել և՛ գյուղություն ունեցող ընկերային սուր, և՛ փիլիսոփայական հարուստ մեկնարանություն:

Համաստեղի Փերշենճ գյուղը ձուլվելով հեղինակի գեղարվևստական աշխարհին, նրա խոր ու համամարդկային ընդհանրացումներին, բնդրակում է իր մեջ ողջ գյուղաշխարհը, դառնում է զյուղ՝ աշխարհում: Դա հայ գյուղի, հայ գյուղացու պատվախնդիր, աշխատաւեր, անօգնական, աներեսակալի ներուստ ու

ողբերգական կյանքի գնդարվեստական մարմնավորումն է՝ նետ-
ված աշխարհի արդարադատության ու խղճին:

Համաստեղի առաջին պատմվածքը լույս տեսավ 1921 թվա-
կանի մարտի 19-ին «Ծեն զյուղի հին օրերեն» խորագրով, իսկ 1922 թվականի հունիսի 10-ից սկսած մինչև օգոստոսի 5-ը լույս
տեսան «Զոհը Կար Ասուն էր», «Աստղիկան սայլը», «Նապատա-
կի մը օրագիրը», «Տափան Մարգարը», իսկ 1922 թ. նոյեմբերին՝
Համաստեղը հրապարակեց իր «Հայոն» և այսպէս շարունակա-
բար: «Տափան Մարգարը» հետագայում դրվեց պատմվածքները
առաջին՝ «Գուղը» հատորի մեջ, որպէս առաջին պատմվածք և
դա նավանաբար պատահական ընտրություն չէր: Այդ պատմվածքը
վաճռով է սկսվում նաև մեր կազմած ներկա ժողովածուն:

Այս էր Տափան Մարգարը. սովորական մի մարդ, որ սիրում
էր անաստեներին (գոմեշներին) ու իր հողը, սիրում էր անասենի
սիրով ու նվիրվածությամբ: Անաստեն ու հողը նրա կյանքն էին,
կյանքի միակ իմաստը, և Տափան Մարգարը նվիրված էր նը-
րանց, պաշտում էր ավելի, քան որևէ այլ բան կյանքում, նույ-
նիսկ իր կինը՝ Թամարը, երկրորդական տեղ էր գրավում: Ամեն
բանից վեր աշխատանքն էր առաջնային և դրանից էլ Տափան
Մարգարի և նմանների սիրո գլուունների բացարձակ արտահայ-
տությունները ուղղված էին գոմեշներին, նրանք էին անմիջական
գորգուրանքի առարկաները, այդ շարքաջ օգնականները և թող
տարօրինակ չքվա, որ Համաստեղը, «Տափան Մարգարի» հեղի-
նակը, ինքն էլ ինչ-որ տեղ, մի յորորինակ «Տափան Մարգար» էր
մեր գրականության մեջ: «Մարգար», որ նոյն կրույ ու սիրով
նվիրվեց նայ գրականության ու հայոց լեզվին և երբ մահացաւ՝
շրթներին... հայոց գիրն էր, նման իր ներոսին, որի շրթներին,
մահվան մահնում, կիսատ թողած ներկի և «որրացած» գոմեշների
մտահոգությունն էր...

Տափան Մարգարը սիրում էր անաստեներին, սիրում նոյն
կրուտաքեր սիրով, ինչպէս Փիլիկը «Փիլիկ աղբարը» պատմվածքում: Այս վերջինը վարձու ծառա էր զյուղի հարուստները
մոտ, մի մարդ, որ ասես ձուլված էր բնության հետ:

Փիլիկ աղբարը նոյնպէս մի Տափան Մարգար է, և ավելի
խեղճ, որովհետև չունի և ո՞չ մի սեփականություն: Նրա կյանքը՝
աշխատանքն է, համախ մի փոր հացի համար, անվարձ աշխատանքը, և դրանով էլ երջանիկ է նա: Աշխատանքի այդ «միա-
միտ» սերն էլ Փիլիկ աղբարին գերի է դարձրել, ճորտ՝ ուրիշները
ձեռքում, որոնք գիտեն չարաշամել միամիտ մարդու նվիրվածու-
թյունն ու սերը: Փիլիկ աղբարը, սակայն, մարդկանց պիտանի է
այնքան ժամանակ, որքան դեռևս ուժ ունի իր մկանների մեջ և
դեռևս ծեր և անսեաք չէ չարձած և կարող է աշխատել, քայլ
հակառակ տարիների այդ տքնումին, նա ևս հարկ է լրվի ճո-
կատագրի անողոք այն քմահանույրին, որի ենթական է դարձան

հերության ու անաշխատունակության դատապարտված անասունը, ներկա դեպքում ձին: Անօրեն ու դաման կյանքի այդ իրավանությունում ողբերգականորեն տխոր է այն փաստը, որ Փիլիկ աղբարի կողքին է ոչ թե ինչ-որ մարդ, այլ անքան անասունը: Վերջապես անասունները, թեկուզ իրենց բնագդով, ինչ-որ տեղ ավելի բարձր են կանգնած մարդկանցից, չէ՞ որ նրանք երախտամոռ չեն: Անասունն ու մարդը կրկին բախտակից են... «մարդկանց» դամանության և ընշաբաղցության հետևանքը. «Միակ հուդարկավորը, որ ունեցավ Փիլիկ աղբարը, ձին էի: Քահանան ու ժամկոչը զարմանքով տեսան, թե ինչպես ծերացած ձին, Փիլիկ սղբոր դիակին եւունն զերեզման քալեց»:

Մեղմ ու խիտ ևն տողերը, բայց ունեն լայն տողատակ և ոչ մի համեմատություն, նշում խոր չի արված. կանգ առնենք թեկուզ երկու նախադատության վրա:

«Կոնակը նախշուն կրվի ծննդյան օրը, աղան հարբած էր ու բակին մեջ սպասութիվ մը վզին փաթթվեցավ համբուրեց»:

«Այդ ձևով կմիջներ մատակ ձիուն ջորի մը ծնանիլը», որով հետև այդ գիշեր աղային կինը, ծնած էր տղա զավակի զուգահեռով: Դա զյուղացու նույիշ գնահատականն է, լույսայն սպած, նրա անսահման գորգուրանքի համեմատականը, ընկալումը մարդանասուն զուգահեռություն: Համատեղի զյուղացիները՝ Տափան Մարգարը. Փիլիկ աղբարը և ուրիշներ միաժամանակ զուերն են անարդար հասարակարդի, հակառակ մարդկանց ու աշխատանքը նկատմամբ իրենց հոգվույն մեջ սեղուցած կրքին ու նվիրվածության: Զոհեր. որ հիմնականում արթեացնում են հարգանք ու սլո: Ծիշտ է, «ուրիշ էին նաև զյուղացիները», գրել է Համատեղը, բայց այդ կարոտի ու հեռավորի նկատմամբ «ուրիշը» չի գիշել իրավաշտությանը, երբ դարձել է գրականություն: Անցյալի, կորույայի նկատմամբ տաճած կարուց չի եղանել, չի զունավորել կյանքի իսկական խորքն ու եռթյունը: Եվ այդ «ուրիշը» ոչ թե ծնունդ է առել հնի քաղցրությունից, նրա անկրկնելիությունից, այլ մոայ ու դառն իրականության դևմ մաքառող, կյանքն ու աշխատանքը, բնուրյունն ու անասունները, ծառերն ու ծաղիկները անգուստ ու անդաման մարդկանց սիրով սիրող մարդկանց նկատմամբ տաճած հարգանքից: Մյու հարգանքը Համատեղի սրտի մեծության, մարդու, իսկական արվեստագետի զոյլության գրավիկանուն է: Կապվել կյանքին, սիրել աշխատանքը՝ հակառակ դաման փորձությունների և համար յինևլ. նվիրված՝ կյանքը սահմանող ամեն լավի նկատմամբ: Անա թե ինչի էր միտում Համատեղը իր պատմվածքներում:

Երկրորդ՝ Համաստեղը ցոյց է տալիս, մատնանշում, որ թե-
կուզ ծանր, անարդար ու անմարդկային, բայց, այնուամենայնիվ,
աշխատանքի, հողի նկատմամբ կապվածության մեջ պիտի փշնո-
րել ու գտնել երջանկությունը: Եվ նրանք, ովքեր դեմ և՛ն դուրս
գալիս դարավոր պահանջութին, դատապարտվում են կործանման,
նույնիսկ եթե հարուստի տան զավակներ են և ապահովաց
փողով: Անողոք է կյանքի դատաստանը, չի հանդուրժի շնորհ
կարծր ու չարքաշ պայքարից: Այդ և՛ն վկայում նաև Համաստեղը
լսվագոյն պատմվածքներից երկուսը՝ «Աղավնիները» և «Միջուն»:

Եթե առաջին պատմվածքի հերոսը՝ Խաչիկը, իր կործանումն
է գտնում աղավնիների պատճառով, եթե նրան «աղվընիկ խար-
ցընողի» կյանող պարապմունքն է դժբախտություն բերում, ապս Միջոյին պատանեկան անժամանակ սերն է կործանում: Անժա-
մանակ ու անհեռուանկար սերը, որ նոյնական շեղում է կյանքի
բնական ընթացքից: Շեղումը, այս դեպքում ևս, կյանքի, բնության
անգիր, բայց պարտադիր օրենքներից, կործանում է հերոսին: Նու
ևս իր ոռմանտիկայով տարված, չի հարգում ընդունված կարգը,
զուս է գնում բնության արհավիրքին: ԶԵ՞ որ բնությունն է չի
հանդուրժում որևէ շեղում: Այս, կործանվում են բոլորը՝ և՛ Տա-
փան Մարգարը, և՛ Փիլիկ աղբարը, և՛ Խաչիկը, և՛ Միջոն: ԵՎ
այդ ամենը այն պատճառով, որ կյանքում ինչ-որ բան մարդկա-
յին հարաբերություններում սխալ է և դրա համար էլ համաստե-
յան հերոսները շարունակում են ապրել ընթերցողի նոզում, աւ-
րում են իրենց լուսավակներով, հակառակ, որ կյանքում, իրա-
կանության մեջ, այդ պակները փշից են սարքված: Մի անկուփ,
փոքր վերջավորություն: Ընդամենը երկու-երեք տող և մի առան-
ձին, ամբողջական պատմվածքի ննշչողություն է ստունում Հա-
մաստեղի գրչի տակ: Զարմանալի է, նկարում նոայլ գոյնին
ավելանում է առավել մոայը, բայց բարդված նոր մուլլությունը
միանալով նախորդին, ոչ թե խուացնում է գորշությունը, այլ երեսն
հանում, թեկուզ ասենք՝ «Միջոյում» մի նոր գոյն, որ լավի, վեհի
վարդագոյնն է:

Միջոյի ամբողջ կյանքում, նրա մահը ցանկացող, նրան ան-
վերջանալի անեքներով հաշածած մայրը, որի մասին համացյու-
ղացիք այն կարծիքն ունեն, թե նա նոյնիսկ իր զավակի դիակին
տեր չի կանգնի, հանկարծ ապշահար տեսնում են, որ նա մա-
գերը գզզգված, հրդեհից փախչողի նման խելակորուս փառում է
ու զավակի դիակը կրծքին սեղմելով լալիս: Այստեղ մայրական սրտի
անհուն բնքշանքի, ներողամտության մի ամբողջ աշխարհ է բաց-
վում մեր առջև և սղն բատերը, որոնք թափվում են մոր շուրթերից
արդեն դառնում են ոչ թե մոր, այլ ընթերցողի սրտից պոկզած
ողիք բատեր. «Ա՞յս, Միջոն, Միջոն, իմ ապան Միջոն, տունս
ծախտի քեզի դուռախ առնենի: Միջոն, դուրբան քո նոզու, քո բո-
լիդ: Միջոն, արթնցիր Միջոն, իմ ապան Միջոն»:

Չափի անսովոր զգացում, զսպվածություն՝ նոյնիսկ բարդ իրավիճակում, գունագեղ ոճ, տեղին գործածված օտար բառեր, որոնց հայերևները այս դեպքում թերևս կպակասեցնեին ստեղծառժության համն ու հոտը և, ամենակարևորը, ողբերգության ահավոր լրջությունը։ Այս բոլորը բնորոշ են հեղինակի վերոնիշյալ ստեղծագործությանը։ «Սունս ծախեի քեզի դուզախ առնեի»։ Մայրն էլ է եղել հավատացած, որ տղան գիշերով գողության էր դուրս գախս ու ոդրում է այժմ։ «Սունս ծախեի ու քեզի դուզախ առնեի»։ ԶԵ՛ որ Միջոն, եթե թակարդ ունենար, իբր... գիշերով ւանից չէր դուրս գա.

Համաստեղը իր պատմվածքներում միշտ վերցրել է տիպականը, դրանից էլ նրա գյուղացիները աշխարհինն են իրենց հոգսերով ու վշտերով, իրենց ուրախություններով ու տիրություններով։ Մի խոսքով, նրանք բոլորը այս կամ այն ազգին պատկաներուց առաջ նաև մարդ են։ Դա է հիմնական ու առաջնայինը, որովհետև այդ մարդիկ խոնարի են, ազնիվ ու մարդկային։

Չալոն շուն է, Համաստեղի գյուղի շենրից մեկը։ Խարբերդի Փնտրենն այուղի փողոցների փոխարեն նա կարող էր ման գալ Կալիֆոռնիայի այգիներում և դրանից ոչինչ չէր տուժի. ո՞չ պատմրվածքի ուժգնությունը և ո՞չ էլ հմայքը, որովհետև շուն Չալոն նման է մարդ... Փիլիկ աղբարին։ Նա ևս իր կյանքում ծառայել է մարդկանց, այսինքն այն կարգի մարդկանց, որ գիտեին շահնագործել Փիլիկին, իսկ հիմա առավել ևս անխոս կենդանուն։ Չալոն էլ Փիլիկի նման պահել ու հսկել է մարդկանց ունեցվածքը, հսկել նրանց անվտանգությունն ու ապահովությունը, բայց վրա է հսակ ծերությունը։ Ծերացել է Չալոն շունը և փողոց շըպըրտվել։ Կրած անարդարությանն անտեղյակ, դեռևս համառում է սիրել մարդկանց Փիլիկ աղբոր նման։ Բայց ծաղրում են Չալոյին, հալածում, քշում դրմից դուռ։ Եվ մի օր էլ, երբ բացցը հագեցնելու համար Չալոն ուզում է մի կտոր միս գողանալ մասվաճառի խանութից, խփում են մեծ դանակով։ Սյստեղ էլ նման Շուրջուն կա Չալոյի ու Միջոյի միջև։ Չալոն այլևս պիտանի չէ։

«Չալոն հեռացած էր մարդերեն, մարդերեն ստացած վերը կոնակինն...», գրում է Համաստեղը։ Եվ «մարդերեն» հեռացած Չալոն դեռ շարունակում է ծառայել հարազար մարդկանց, և երբ գյուղ մտած, օտար մարդկանցից՝ գողերից խրտնած «անժամանկակա» հաշոցներով «անհանգստացնում» է հասարակությանը, նրա վրա կրակում ու սատկեցնում են այն մարդիկ, որոնց համար ամբողջ մի կյանք հավատարիմ ու անդավաճան պահակ էր Չալոն։ Անարդար է, անշուշտ, բացառապես անարդար։ Եվ Չալոն... սառ, կեյս ոռնում է այդ անարդարության դեմ, չնաև կանալով, համեմայնեկաս, թե մարդիկ ի՞նչ էին ուզում իրենից։

Իսկ Փիլիկ աղբարենքը... նրանք լուր տանում են ամեն ինչ։ Հարկ է այստեղ շեշտել մի առավելություն ևս, որ ամենաշատը

Համաստեղին է հատուկ: Դա այն է, որ մարդ-հերոսների կողքին խոսեցրել է անասուններին՝ Զալոյին, նապաստակներին («Նապաստակի մը օրագիրը»), նույնիսկ բաղերին, հավերին և աղավնիներին: Զալոյի մտորումները, նապաստակի պարզ օրագիրը, նոյն ինքը Զալոյինն ու նապաստակինը լինեն կարծեաւ Ստեղծվում է այն խարկանքը, որ Զալոն է մտորում ճակատագրի ու իր բախտի սախին և թվում է, թե նապաստակը ինքն է գրում իր օրագիրը: Հեղինակը տախի է բնության անձնավորման, շնչառուման բյուրեղացած պատկերներ:

«Անցած են երկար, երկար տարիներ և դեռ թարմ կերպով կը-հիշեմ քարաշեն կամուրջներեն ինկած քարերը, քարդին վրա օրորվող ազուավը...»: Դրանից է, որ մեծ գրողի պատմվածքներում քարաշեն կամուրջներից քարերը անձայն չեն ընկնում, այլ լսվում է նրանց անկման ձայնը, լինի գետակի մեջ, լճի, թե գյուղի փողուու հողերի վրա, կամ թե գետակը եզերող խճաքարերի: Այդ է պատճառը, որ նրա պատմվածքներում լեզու ունեն և քարդիների վրա օրորվող ազուավները, և տողերի միջից լսվում է նրանց կը-ոինչը... Մարդ, բնություն, անասուն՝ բոլորը լեզու են առել նրա պատմվածքներում: Այս բոլորը արդյունք են իր անցյալի, կորուսյալ գյուղի, հայրենի հողի նկատմամբ խոր սիրահարվածության, որով հեղինակը միաձուվում է բնության հողովույթին և որով ստուդվում է նրա վրձնած կտավի ներդաշնակությունը, գունավորվում է նրա բառաշխարհը:

Գրողի պատմվածքներում և այլուր, հաճախ ևն անցյալի մասին հնչուու հետևյալ բացականչությունները՝ «Երնեկ այն օրերուն» կամ «Նրանեկի էին այդ օրերը»: Բայց ի՞նչով էին երանելի այդ օրերը: Այս հարցին են պատախանում ոչ թիշ թվով պատմվածքներ, ինչպիսիք՝ «Երնեկ այն օրերուն», «Զոհը Կար Ամուն եր», «Ղարդան» և այլ պատմվածքներ: Առաջինը շատ սեղմ ու բնորոշ զծերի մեջ տախի է ջարդի, տարագրության օրերի արհավիրքը, տախի է՝ ինչպես վայել է իսկական գրողին, զուսպ զծերով, բայց այնքան կենդանի ու վերին աստիճանի համոզիչ պատկերացումներով, որ իսկապես գյուղի անցյալը շատնում է «Երանելի» անցյալ՝ նակառակ իր դառնությունների ու տիրությունների:

Եվ երանի պիտի տալ անցյալին, երբ արդեն գյուղի մարդը ընկելի է սփյուռք կոչված բառու մեջ, հատկապես գաղթականության առաջին տասնամյակում: Այդ են հաստատում Վերն Եշված երկրորդ ու երրորդ պատմվածքները, երբ Համաստեղը իր հերոսներին պատկերում է նաև հայրենի հողից դուրս, պանդիստության մեջ, ամերիկյան հողում: Նրանցից մեկը Կար Ամուն է, որ տարագրության ու զարդարականության ճանապարհների վրա, արդեն Աֆրուսու պայմաններում, դարձել է գործարանների կրանող նևկ և մերենաների հաւաք վարձու միս: Գյուղի, հողի մարդը, ականա

ընկել է իրեն անհարազատ միջավայր, հանուն ապրուսի ու կյանքի: Երբեմն, աշխատանքի պահին Վար Ամուն երազում է... երազում է այն դեպքում, երբ գիտի, որ բանվորի համար խստիվ արգելվում է, թեկող մի բռնկով, այդպիսի շոայլությունը: «Ինչ պիտի ըլլար Կար Ամուի Վիճակը, եթե երազները չըլլային»— խորհրդածում է գրողը. «կերազեր դաշտը, գոհարազարդ գլուխ-ներով մողեսները, իրենց շուրեն վախցող նապատակները, որ երկշու ոստուստումով ճամփա կիտրեին ու ուրիշ ցանկապատե մը Շերս կմունեին: Կար Ամուի երազներուն մեջ կուգային այս բոլորը այնպէս՝ ինչպէս հաճախ կիները պիտի այցելեին քաղքենի տղու մը երազներուն»:

Բայց այդ անմեղ երազների համար թանկ է վճարում Կար Ամուն: Մերենայի անհվեները, հենց այդ երազի պահին էլ, փաթաթ-վում են նրա մարմնին ու ճմում նրան: Եվ այստեղ. «Ինչ օրեր էին». հիշում է ընթերցող պատմվածքի տողերը, երբ Կար Ա-մուն իր հայրենի հոների վրա կանգնած «ձեռքերը ականջներուն կպուար շորս հովերուն, կարծ թեկրով միջատներուն, շուքերուն տակ խժացող հորթերուն, ծանր ու դանդաղ գոմեշներուն հո՛, հո՛, հո՛, օ՛, օ՛, օ՛, օ՛»: Խո՞ս օրեր էին: Անեծք. քաղաքական շիլ հաշիվների համար անմեղ մարդկանց զանգվածաբար տեղահա-նողներին, նրանց միջիննավոր գոհերին ու մնացորդաց. որ ցրե-ցին աշխարհով մեկ, և այս միայն ու միայն նրա համար, որ այս վերջինները... հայ է՛:

Այս եզրաւացությունները, այսքան բացահայտ, մերն են ան-շուշտ: Բայց նույնք լույլայն հնչում են տողատակերում:

Գրեթե նույնանման է իրավիճակը «Վարդան» պատմվածքում, որի ներուց նոյնպէս բարբերի ու մարդկային հարաբերությունների նորօյա սկզբունքների գոհն է: Հարաբերություններ, որոնք հիմնված են խարդախուցյան ու խարեւույշյան վրա և ունեն մա-քիավելական խորք, այս է, անել ամեն ինչ և ադրաբանալ, եթե ու արգում է փողի կուտակման նպատակով: Վարդանը Կար Ամուի նման երազի խեղճ մարդն է, որ հիմնավոր մի նպատակ ունի, օրերից մի օր վերադառնալ հաշուենի տուն և շարունակել շաղացան հեր ամանդները, իսկ մարդկային շատ բնական մի ցանկություն՝ աւունանալ համեստ մի նաև աղջկա հետ: Բայց, պարզվում է, որ զուր են նման նպատակն ու ցանկությունը, եթե նորդ շափից դուրս ազնիվ է, բարի ու երազող: Նման դեպքում արդեն սպասում է կործանումը, որովհետև Վարդանին շրջա-սպասում են միջնորդ խարերաները, վաշխառուներն ու ամեն կարգի սրիկաները, թողնելով, որ նա միամիտ շարունակել երազել. ամեն յուպէ խաբվելով շրջապատից ու չհասկանալով. թե ի՞նչ է կատար-ւում կյանքում: Աջուշու, պատեղ ևս երանելի են անցյալի այն օրերը, երանելի է նպատակը՝ ջրաղացան հոր համեստ աշխա-տանքը շարունակել նեռավոր հայրենի գյուղում:

Հ Համաստեղը, ինչպես ասացինք, խոր հոգեբան է. Օրա սովորական թվացող զյուղի պատկերները, զյուղական սնոտիապաշտությունները, կրօնամոլությունը, բարդական բարքերը պատկերող պատմվածքներն ունեն խոր ընդհանրացումներ: Պարզ, միամիտ թվացող նկարագրությունները հաճախ ստիպում են կանգ առնել ու մտածել: Այդպիսի տողեր շատ են նրա պատմվածքներում. մենք խոսեցինք «Փիլիկ աղբար» պատմվածքի հերոսի յորորինակ հիշողության մասին: Ահա սովորական թվացող այլ նկարագրություն «Անձրևը» պատմվածքից:

«Թորիկ Ղուկաս ուներ երեք արտ, երկու եզ, մեկ կին և մեկ աչը», ահա այն ամենը, ինչ կա այս նախադասության մեջ: Այստեղ առկա է գերազանց հոգեբանը: Մի՞թե ավելին էր հարկավոր պարզելու համար կնոջ սոցիալական վիճակը անցյալի զյուղում, այն էլ միաշքանի Թորիկի տեսանկյունից, որ նրա ու բոլորի համար, բայց նոյնիսկ միաշքանի զյուղացու համար, եզն ու կինը նոյն բաներն են, սեփականության նոյն հասկացությունները: Եվ պիտի ասել, որ նախադասության մեջ նոյնիսկ հերթականությունը պատահական բնույթ չի կրում, մտածված է և մի անգամ ևս շեշտում է «երանելի» զյուղի սոցիալական բնույթը: Արտ, եզ, կին՝ որ տեղերը փոխելու դեպքում շատ բան կարող է կորցնել իյ եռթյունից:

Ինչպես Համաստեղի շատ պատմվածքներ, այնպես էլ «Անձրևը» բարձրարժեք ստեղծագործություն է, թեպես անսովոր ոչինչ չկա այնտեղ: Գյուղում ժամանակավոր երաշտ է, զյուղացին անձրևի է սպասում և վերջում անձրևը գալիս է, բայց պատմվածքը զյուղական կյանքի այդ շատ ծանրթ եղելության մեջ խոտանում է մարդկային արտաքուստ հաշտ թվացող հարաբերությունների ամբողջ կեղծիքը, երբ երաշտը խախտում է մեկի նոյնական, թվացող հավասարակշությունը, երևան է հանում իր ամբողջ ծիծաղելիությամբ զյուղացու սնահավատությունը, թաքում կրքերը: Երեկվա բարեկամը այսօր թշնամի է դարձած և չգիտես ի՞նչ կարող է պատահել, եթե շարունակվի երաշտը, բայց վերջապես թափկում են անձրևի առաջին կաթիլները և ամեն ինչ սուանում է նախային «երանելի» վիճակը: Ստանում է, բայց ընթերցողը գիտի արդեն, թե ի՞նչ կարող էր պատահել, եթե չըգար... անձրևը:

Պատմվածքը գրված է հումորի զուսաց զգացողությամբ, դիպուկ և այնքան ամուր հիմքի վրա է դրված, որ նրանից մի տող, մի նախադասություն, նոյնիսկ մի բառ հանել գրեթե անկարելի է:

Նոյնանման ուժգնությամբ, հոգեբանական համազոր դրսեվորումներով աչքի են ընկնում նաև Համաստեղի «Աղջի Եղախի», «Փեսա Օվան», «Համբույրը», «Զրույց շունի մը հետո» պատմվածքները և շատ այլ ստեղծագործություններ: Վերջապես պատմվածքներ, որոնք բարերար ազդեցություն են կրկ ինչպես Թումանյա-

Ծի, Թղկատինցու, Զարդարյանի, այնպես է Երուխանի ու Նար-Դոսի և Գ. Չոհրապի գրականությունից, որոնցից շատերին բը-նորոշ էին խոսքի սեղմությունն ու բառի արժեքի բացադրիկ զգացողությունն ու իմացությունը: Համատեղը ևս ազդել է հայրենի և սփյուռքահայ կարուտի գրականության կարկառուն վարպետների տեղագործության վրա, որը դեռևս հետագա լորջ ուսումնասիրման կարիք ունի: Բայց մի բան անառարկելի է, նրա գրականության զարդն են կազմում անցյալի գյուղին նվիրված պատմվածքները: Հենց դրանք ել, շատ քիչ բացառություններով («Էլուքաս աղրարը և աղավնին», «Միպատում», «Անսովոր կինը», «Ցուցատախտակը») տեղ ևն գտել հայրենիքում լուս տեսնող նրա առաջին, ներկա ժողովածուում: Համատեղը իր գրականության առաջին օրից մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց իր գյուղին և նրա հիշատակներին, և այդտեղ եղավ իր զիմապոր հաջողությունը: Այդ մասին է խոսում ևան ժողովածուում ընդգրկված նրա կարապի երգը՝ «Առաջին Սերը» վեաը, որ նույնպես «կարուտի գրականության» նվիրված հուզիչ և առինքնող մի ստեղծագործություն է, ողբերգական իր ավարտով և ևան հանդուն իր եզրահանգմամբ, որ բացառապես բնորոշ է Համատեղ զրոյի համար, որի կյանքը համակ նվիրում եղավ իր ժողովրդին ու հայրենիքին: Ժողովածուում ընդգրկված «Հայատանի լեռներու սրճագահարը» հշված միտման ուղղությամբ փորձ էլ գրական նոր ծանրում՝ բատէրգությունում: Պիեսը, պիտի ասել, տվյալ ծամանակահատվածում նոր շունչ էր բերում ժամի համատարած գործություններում, սաբոյանական մի շունչ, նման նրա հետագա «Իմ սիրոց լ'ոներուն է» պիեսի մթնոլորտին: Դրաման, իսկապես յրամա էր դարձել Երանց համար, ովքեր իրենց գյուղը հետևերը «տարել էին» Ամերիկա և, փոխանակ ապրելու արտաքին, շրջուապող աշխարհի իրականությամբ, համառում էին ապրել իրենց ներքին աշխարհի խորհուրդով: Այսինքն այն անցյալով, որի հետ միաձուլված ապրեց ինքը՝ նեղինակը: Ծիշու է, բատէրգությունը չունի այն ուժգնությունը, ինչպէս հատորում ընդգրկված շատ բատեղագործություններ, բայց ինչ-որ տեղ ամբողջացնում է եղածը: Իսկ խորագիրը... ինչպէս ասել ենք, շատ է կաշառող, չէ՞ որ դա հենց ինքը՝ «Համատեղն» է:

‘Են շատ վաղ Արշակ Շոպանյանը գրել է. «Համատեղ Հայատան երթարու է. այդ նայ հողի ծաղիկներով նորինված երանգապեսակն ունեցող թանկաչին արվեստագետը պետք չէ ծգել, որ Ամերիկայի գործարաններուն մուտքին մնչ դժունի: Հայատանն է իր տեղը»: Համատեղը չեկավ Հայատան, կյանքի պայմանները խափանեցին նրա ճանապարհը: Կասկածից դուրս է, որ Երա հրգին ասրելուց շատ ծփառված կլինի ի տես անցյալ աշամանակների սփյուռքահայ գրականության նկատմամբ ցուցաբերած ւեր վերաբերմունքի, եղր լուրջյան մասնելով նրան, թմբկահար-

վում էին նոյնիսկ... անարժանակերց: Բայց պատմությունը ունի իր ճշմարտությունը... ով հավատում է հողին ու հողվորին, հավատում է հայրենիքին, նա անպարտելի է: Անպարտելի մմաց Համաստեղը և մի ամրող գրականություն, որ այդ հավատքով էր տոգորված, չեր կարող նրան հեռու պահել իր ակից ու արմատներից:

«Համաստեղ Հայաստան երթալու է»: Եկա՛վ:

ԳԵՂԱՄ ՍԵՎԱՆ

ՏԱՓԱՆ ՄԱՐԳԱՐ

Դուք տեսա՞ծ եք խրտվիլակներն արտերուն։ Հարգով ու ցախով լեցված խրտվիլակներն այլանդակ, գինովի զանազան ձևերով. — մեկին հասակը ինքն իր վրա փլած. ուրիշ մը կարծես գինետունեն դեռ նոր ելած՝ մեջբը ծուռ, այլևս անկարող քալելու. ավելի ուրիշ մը գինետուն նոր մտնողի գիրքին մեջ, ոտքերը փարտ, թևերը վեր բռնած, իր մեկ ուսին հետ ծուած է նաև գլխարկը. խրտվիլակները թզուկ, փայտերուն կոթնած խրտվիլակներն հաշմանդամ, սմբած կամ ուղեցած փորերով, ծալլված ոտքերով, կախաղանեն գեռ նոր վար առնված ոճրագործի մը լիսկած մարմնով։

Սակայն էն գեղեցիկը մեր այգիի քովի պարտիզանին խրտվիլակն էր։ Հասակը երկար, թևերը լայն-լայն բացած անապատի Հիսուսի պես առանձին կաղոթեր կարծես. — սո՞վ կար, թե արտերուն ջուրն էր ցամքեր։

Արքիստը պարտիզանն էր։ Տնկած էր երկար խաչաձե ձող մը, հագցուցած էր կապույտ, գզզված շալվար մը, կապած էր գոտի մը ծալ-ծալ։ Թևերուն, կոնակին անցուցած էր՝ այծի մազերե շինված, հինցած շատ հինցած ապա մը։ Գլխուն տեղ դրած էր պարապ դդում մը. շինած էր քիթ, փորած էր բերան. ակուներուն տեղ տեղավորած էր արտերուն մեջ նետված ու ճերմկցած իշու մը ծնոտին ակունեները. իսկ աշքերու տեղ դրած էր երկու թավշագույն չորցած սալորներ։

Օ՛, ի՞նչ այլանդակ էր. ճիշտ ու ճիշտ քիթը մաշած ու աշքերը դուրս ինկած լինական կուռք մը։

Ամեն աշունի, պարտիզանը, երբ իր գործը կլմննար, և վերջը իր ուսին կնետեր խրտվիլակն ու տուն կմտներ։ Ամեն գարունի, երբ լայն ճակատներով փոքրիկ գառնուկները դուրս կելեին իրենց փոքրիկ տոտիկներով հողին պորտը դրոշմելու, պարտիզանը կշալկեր իր խրտվիլակն ու պարտեզ կիշներ։

Խրտվիլակը հոն էր. միշտ անշարժ հերիաթի այն ճզնաւ փորին պես, որուն ափերուն մեջ, կըսեն թե, թոշուններ իրենց բույնը դրած էին։

Օր մը սակայն տեսա խրտվիլակը կքալեր։

Այն օրերուն հազիվ ութը տարեկան կայի։ Մեր այգիին ճամփուն վրա կվազվակեի. աղմուկ կընեի. թոշուններուն քարեր կնետեի. պարապ կամուրջին տակ մտնելով, սարդի առէջները կավրշտկեի։ Ա՛խ, ո՞քան կսիրեի հեռավոր, անածանոթ վայրի մը մեջ՝ պահվտած արձագանքս արթնցնել։ Մորմես կհեռանայի ու կմոտենայի այնպես, ինչպես զեփայուն անտառեն։

Այն օրը զարմանքս մեծ եղավ. ձեռքերս իրար զարկի ու պոռացի։

— Մայրիկ, մայրիկ, խրտվիլակը ո՞ւր կերթաւ։

Մտածեցի, որ մոտի դրացիններուն այցելության և, կամ, մոտակա առվեն ջուր խմելու կերթաւ։ Աշքերս զիս չէին խարերի ծիշտ ու ճիշտ մեր այգիին քովի խրտվիլակը, մեզմեթի հեռու թումբին վրայեն կքալեր հաղթ հասակով, ուսերը լայն ու ծուռ, հարդով լեցված. ցորյաններու ալիքներու պես վետվետ, միննույն շալվարը, թաղիքե միննույն գլխարկը, ապան. ծալծալ փաթթված միննույն գոտին։ Այս անգամ ուսին ալելցուցած էր միայն բահ մը։

«Այդ խրտվիլակը չէ, զավակս», ըսավ մայրս խնդալով. «Այդ մեր գեղին Տափան Մարգարն է»։

Մայրս ճիշտ էր. խրտվիլակը հոն, մեր այգիին քովն էր։ Ճաղատ սեխերուն մեջ կաշխատեր պարտիզանը ճաղատ. զիժ երևով կուարանչարներուն մեջ՝ դեռ նոր իշած արագիլ մը իր թերերը կծալեր. իսկ խրտվիլակի շուրին մոտ, պարտիզանին էշն իր վիզն անընդհատ ծառին կքերեր։

« Արտվիլակը հոն էր։

Անդին, երկու արտ հեռու կապույտ պաստառին. վրա

գծագրված, ամպի կտոր մը անութին տակ, կերևեր Տափան
Մարգարի նկարը հսկա:

Վերջալույսին, բոլոր դաշտի բանվորներուն հետ գյուղ
վերադարձանք:

Ճամփայի փոշիներուն խառնված էր արջառներու բառ
ուաշը, բոժոժներու ծայնը. կովերը տուն կարտորային փե-
թակի պես լեցուն ծիծերով. կփայլփլային խոփերը փայլուն,
կլսվեին հնչյունները խոփերուն, Վերջալույսային այս խառ-
նիճաղանճին մեջն, բլուրի ճամփուն վրա, առանձինն, տե-
սա Տափան Մարգարը:

Սրտի շափ լայն իր կռնակը մեզի դարձուցած, բահը
ուսին՝ գյուղ կիջներ:

Վերջալույսը՝ ամպերուն մեջ գծած հրդեհիկ նկար
մը կավրեր, Վերջալույսը տժգունեցավ աշունի գույնով. Տա-
փան Մարգար տակավին բլուրի վրա էր Վերջալույսը մա-
րեցավ. բլուրի անդին կերևեր Տափան Մարգարի կռնակը,
որ հետզհետե կթաղվեր. հետո ուսերը. Էն վերջը՝ բահի ծայ-
րին հետ հատած էին նաև արեւուն հիվանդ շողերը վերջինս
Տափան Մարգար, վերջալույսին հետ ու վերջալույսին պես,
գյուղին մեջ ընկդմեցավ:

Անկից ի վեր հաճախ կտեսնեի զինքը: Անգամ մը իրիկ-
նաղեմին, իր ջուխտ գոմեշներուն հետ գյուղ կմտներ ու
ճամփուն վրա իր խոշոր, ծանր կոշիկներեն արտերուն հո-
ղը կմաքրեր, զըք, դըք, ծառին զարնելով: Է՞հ ի՞նչ կոշիկ.
այնքան մեծ, որ նապաստակ մը հոն շատ դյուրությամբ
կրնար իր տունը տեղավորել: Ուրիշ անգամ մը տեսա շալ-
վարեն շանչուի պէս կախված դաշտի սեզերու հետ եկեղեցի
կմտներ:

Կանցնեին տարիներ: Տափան Մարգար միևնույնն էր,
երկու գոմեշներով, միշտ բահն ուսին. կարծես միևնույն ձեռվ
և միևնույն տարազով ծնած ըլլար:

Շատ անգամ կզարմանայի, թե ինչո՞ւ թոշուններն անոր
բահին վրա չէին թառեր:

Տափան Մարգար ուներ արեեն այրված դիմադիծ մը:
Քիթը, այտերը, երկար ու փոքրիկ անկյուններով՝ կարծես
պղինձե շինված ըլլային: Ծակատը միշտ փոթ-փոթ, ինչպես
հերկած արտ մը: Ունէ, տափանի շափ լայն, սերմնացանի:

յներ, Ան միշտ լուռ էր. Եթե պետք ըլլար, շատ կարճ կխոսներ, Գյուղացիները, մեծեն պզտիկ, կհարգեին զինքը, անոր խորհուրդին կդիմեին: Այս արտին մեջ ցորե՞ն պետք է ցանել, թե բամբակ,— Տափան Մարգարին կհարցնեին: Սերմնցու ցորենները անոր կցուցնեին: Երբ մանավանդ անվարժ ցով մը կըրթեին, Տափան Մարգարը կեանչեին: Ան զիտեր, թե ականջներուն ո՞ր տեղը պետք էր շփել, որ ցովը գառնուկի պես հանդարտեր:

Անոր կինը, Թամար, քառասունի մոտ, կարմրուկ թուշերով, աղվոր հասակով կին մը, իր էրիկեն կակնածեր այնպես, ինչպես նոր հարս մը իր կեսրարեն: Յոր մ'օրանց իր կնոջ՝ երեսին շխնդաց. օր արև շտեսավ Թամար:

«Մի՛ մեղադրեր, քուրիկ», հաճախ կգանգատեր Թամար, ողբժար կրակ է, սեպեալ ըլլողին բրբշակը մրեղի: Աղեարձան է քուրիկ, աղեարձան, քարեն ձեն կելլա իրմե ձեն շելլար: Նեղենիմ ձեռքերս դայեկի ձեռքեր եղան: Է՞՞ խուրպան ըլլամ, Աստված, տեսեր նիրոջս բախտը. կուժի շափ պոյ մ'ունի. տեսնես իր էրկան հետ իրարու շողինք կլզեն, զիշեր ցորեկ քսիսնին շի համտնիր, Բա՛խտ է, քուրիկ, բա՛խտ:

Գյուղացի կիներուն համար գաղտնիք մը չէր, թե Տափան Մարգար իր կինը շի սիրեր, նույնիսկ անոր հետ մեկ բարձի վրա շի պառկիր:

Քիշ տարի չէր Թամար, իր էրկան սիրտը իրեն դարձնելու համար, շատ սուրբերու գացած՝ շատ բաներ փորձած էր:

«Ամա ինտոր ըսեմ, զուգում», ըսած էր ֆալնի պառավ մը, թաս մը զուրին մեջ նայելով.— «Երեք անգամ է կնայիմ, ֆախար մեջերնիդ ուրիշ կնիկ շեմ տեսնար: Էրկանդ սիրտը տանողը ուրիշ կին չէ, զուգում, ուրիշ կին չէ: Ես էստեղ դուշի խանատ կտեսնեմ... էնտեղ բան մը կա փոված, ֆախար աշքս շի զատեր բարլա» է թե զոմշու կաշի: Շատ աղեկ շեմ տեսներ...

«Էսոր պաշխա բան օգուտ շըներ, գուգում: Եկեղեցիին հավուեն կբոնես պայխուշ մը: Աղամամթնուն այդ պայխուշը կմորթես: Էնոր ետեկ ազ ստրին ոսկորը կհանես: Երեք կտոր կընես. մեկ կտորը վաղան զուրի առվի մեջ կթաղես. մեկալը, եթե կրնաս, եկեղեցիի բուրվառին մեջը կձգես. տահա

մեկալ կտորն ալ, կես գիշերին, հավը որ երեք բերան կան չեց, կվառես ու քնացած ատեն, էրկանդ քթին կծխսու էս սր օգուտ շըրավ, պաշիա բան օգուտ շըներ, գո՛ւզում»:

Թամար փորձած էր այս բոլորը, և սակայն «աղեարձան է, քուրիկ, աղեարձան»: Քարեն ձեն կելլա, իրմե ձեն շելլար», կգանգատեր միշտ:

Տափան Մարգարի սիրտը կիներուն համար չեր, այլ իր գոմեշներուն, արտերուն, լուծքին, զրտուքին, այս բոլորին համար: Ան դարձած էր տեսակ մը շարժուն խրտվիլակ, դաշտերու ոգի...

Ան կսիռեր իր գոմեշները, անոնց հետ կապրեր, անոնց հետ կխոսեր սրտանց.— զույգ մեծղի գոմեշներ՝ ճակատներուն վրա զույգ սպիտակ նախշեր, փյունիկ թոշունի նկարին նման, կարծես կարկտնված լուսնի լույսեր ըլլային. զույգ գոմեշներ՝ պարարտ դներներով, Տափան Մարգարի կուրժքին շափ լայն ճակատներով, ամբողջ լեռ մը իրենց ետև քաշելու շափ հուժկու վիզերով:

Ամեն գարունին Տափան Մարգար իր գոմեշներուն հետ դաշտ կելլեր, Դաշտը, գարունին մեջ, գոմեշներն իրենց փնջածակերը կլայնցնեին, թեթև փոթորիկի պես անցնող հովերն ամբողջությամբ կշնչեին, եղջյուրներով թումբետ կփորեին, հպարտ գլուխնին վեր բռնած, կվազեին, կհեային, ինչպես հսկա շոգեմեքենաներ: Որքա՞ն մեծ հաճույք էր Տափան Մարգարին համար:

Ան, հոն, արտերուն մեջ էր միշտ, քարերը կհավաքեր, նույնիսկ կոշկոռ հողերը ձեռքով կփշրեր, տեսակ մը փայտիանք արտերուն: Միշտ հոն, արտերուն մեջ: Քմայքոտ հովերը, փոքրիկ, շարաճճի մանուկներու նման, անոր հետ կկատակեին ու սուկելով, քրքջալով ցորյաններու մեջ կպահվեին, Վերեն անցնող թոշուններ ուսերն ի վար կծրտեին: Երբ շաղբեն վերջ մուկեր սպանելու կերթար, հոն իրեն ընտանի արագիլներն սպիտակ՝ իր ոտքերուն քովեն շէին հեռանար:

Ամեն իրիկուն երբ դաշտերեն տուն կվերադառնար, տան խոնջան շտկած՝ իրեն կսպասեին: տան մյուս աշխատավորները վաղուց վերադարձեր էին: ուշ մնացողը ինքն էր միայն Կերակուրեն վերջ Տափան Մարգար, նրդարան կփաթթեր

ու պահ մը՝ բարձին կոթնած՝ հանգիստ կառներ, Եվ ինչ
հանգիստ։ Անոր մեջ դաշտի բովանդակ անհանգստությունը
կար այնպես, ինչպես գիշերվա լոռության մեջ հորդ առու մը
պիտի փլեր, խաղաղ ցորյաններուն մեջեն հովը պիտի անց-
ներ և կամ հերկված արտին մեջ լծվորուկ մը պիտի շար-
ժեր։

Տափան Մարգար այս անգամ վաղվա հազար ու մեկ
գործերու մասին կմտածեր, Կմտածեր, որ Սկերուն քովի
արտին կավառները պետք է շտկել, որովհետև վաղը գիշեր
ջուրին օրն է։ Խրածի առուն պետք է ավելի խորունկցնել։ Տան
ժմնած երկու կովերը այս տարի պետք է լավ ցուլի մը
հանձնել։ Հետո բաղաք երթալ պետք կա։

Ան կմտածեր այս բոլորը, մինչ զունավոր միջատ մը՝
թաղիքե գլխարկին վրա սլաքած՝ իր բարակ ոտքերը կխառ-
ներ։

Ճրդարան դեռ շմնցած՝ ծանր-ծանր կելլեր տեղեն, տան
աշխատավորներու ամեն մեկին վաղվա գործերը կբաժներ
ու կիշներ վար, զոմեշներուն քով։

Օր մը, գարունի կապուտակ առավոտ մը, Տափան Մար-
գար, ժամուն բակը, մեկ քանի ծունկ աղոթք ընելե հետո, իր
զոմեշներուն հետ դաշտ իջավ, է՛հ, ի՞նչ զարմանք. իրմե
կանուխ դաշտ իջնողներ եղած էին։

Արտույտները, հոն, վեր կթրվուային, վար կիշնեին, թե
իրենցմէ ո՞րը առաջին անգամ արեւուն առաջին ճառագայթը
պիտի ողջունե։ Թուփին տակ շարժողը նապաստակ մըն էր։
Ճամփու երկայնքին շարվող թթենիներուն վրա իջնող ելլողը
հոպոպ թոշունն էր. մինչ վերը երկնքին — աշխարհի կապ-
տորակ ստվերին վրա կթափառեր մութ ամպի կտոր մը շվա-
րուն։

Արևն իր առէջները առաջին անգամ Տափան Մարգարի
թաղիքե գլխարկին նետեց։ Արշալույսի այլազան գույները՝
զոմեշներու փայլուն սեությունով օծուն, լայն կոնակին վրա
սկսան փողփողիլ, Առաջին անգամ լեմոնագույնը, հետո
աղննագույնը, բաց նարնջագույնն ու ոսկեգույնը. արշալույ-
սը հետզհետե կճերմկնար արծաթե գույնով, հեռո՛ւ, բլու-
րին վրա ձեւլով Տափան Մարգարի ու զոմեշներու հաղթ
ստվերները։

Երկնքի վրա ամպի կտորները շատցան ու իրարու մոտ գոկա փիղերու երամակ մը կազմեցին, Ամպերը, մուրճով զարնված պղինձի պես հնչեցին, Հետո ցանվեցան շատ խոզոր անձրեսի մի քանի կաթիլներ: Դաշտի բանվորներեն շատեր տուն շտապեցին, Թրթուրներ ճամփաներուն վրա, որդեր հողերեն դուրս ելան: Հանկարծակի սկսավ տարափ մը, հորդ ու միանվագ: Ամպերը կդղրդային, կայծակը, շեղրի պես սուր, երկնքի կուրծքը կպատռեր. դաշտերուն մեջ շփոթ, իրարանցում մը կար: Դաշտի անլեզու կենդանիները հոս հոն կվազվզեին օտար ու աղաշավոր բառաշներով:

Հորիզոնին մոտ նախիրը ահաղարհուր գյուղ կվազեր: Մառերը ճեղքվեցան, տերեներուն ներքե ապաստանող թըռչունները հատիկ-հատիկ վար թափեցան թափալկոր: Այս սարսափը հազիվ կես ժամ տևեց: Ամպերը հանդարտեցան, տարափը դադարեցավ հանկարծ: Ու նորեն արե, նորեն գարուն: Գյուղացիներն իրենց ծածկված տեղերեն դուրս ելան, իրարու ձայն տվին: Լուրը տարածվեցավ գյուղին մեջ:

Թթերու ճամփուն վրա Տափան Մարգար կայծակեն զարնըված էր:

Թթերու ճամփուն վրա, գոմեշները զուզգ, բարայրներու մութ բերաններում նման ահավոր, ինկած էին անկենդան:

Մեկին եղջուրը կոտրած էր, մյուսինը՝ դետնին մեջ խրած: Անոնց ճիշտ ետև կաղնիի մը պես շրջված էր Տափան Մարգարը:

Կայծակը շեշտ գոմեշներուն զարկած էր. Տափան Մարգար ծանր կերպով շանթված՝ տակավին կշնչեր:

Գյուղացիները՝ սայլի մը վրա դրած՝ զայն տուն տարին: «Դժար թե ապրի», — կըսեին շատերը:

Մահիճին շուրջ հավաքված՝ դրացիները նկատեցին, որ մահամերձը իր կոնակին վրա ավելի շտկվեցավ: Իր այլանդակ ու այրված դեմքի շարժումով մեկը կփնտրեր: Ոմանք կարծեցին, որ վերջին անգամ իր կինը, Թամարը կփնտրե: Թամարն հոն էր, շատ մոտը, ամբողջ հասակը լացով փլած: Ա՛հ, եթե վերջին անգամ միայն իր անունը. տար, Թամար պիտի մոռնար, պիտի ներեր ամեն ինչ, որպես թե ոչինչ ոչինչ պատահած ըլլար:

Տափան Մարգար իր փնտրատքին մեջ էր: Իր ձեռքը

անկողնեն գուրս հանեց, պիշ-պիշ, ապակենման ալքերով
իր շուրջը հավաքվողները դիտեց:

«Ո՞վ կուզես, Մարգար Աբար», — հարցուց իր եղբայրը:
«Քուշնան մարագին քովն է, Մարտիկ, էսօր գոմեշներուն
գուն նայիր, էդ արտը կիսատ մնաց, ևս վաղը կերթըմ տե
կթամամցնեմ»:

Խոսեցավ Տափան Մարգար դողդոջ ու գրեթե անհասկնա-
լի բառերով:

Ան ալլաս իր կիսատ թողուցած արտը շպիտի կրնար
լմնցնել, Ա՛խ, եթե գիտնար թե գոմեշները ի՞նչ եղած էին:

Այդ երեկո, Տափան Մարգարենց տան բակին պատն ի վեր,
գյուղին ժամկոշը հսկա դագաղ մը երկնցուցած էր:

Մեռելը և կեղեցի պիտի տանեին:

ՄԻԶՈ

Այն տարին կենդանիներու համաճարակ կար. եզներ
լուծքերուն տակ, կովեր նախիրներին մեջ կիյնային: Այն
տարին, լգիտես ո՞ր ցավով մեռավ նաև կոլիկ օվանը:

Կոլիկ օվան, երբ մեռավ, իր հտև թողուց խարիսուլ տնակ
մը, կեռասի փայտե շինած լավ ծխամորճ մը, կին մը, կռնա-
կը նախշուն կով մը ու տասնշորս տարեկան զավակ մը —
Միջոն:

Հոր մեռնելեն հետո Միջոն դարձավ գյուղին ստահակ
պատանին, որ կհագներ պատուուն ու կարմիր վարտիկ: Ամառները գրեթե կիսամերկ էր, իսկ ձմեռ ժամանակ վրան
կծեր իր կռնակին հարմարցված հորը ապան:

— Ախ, Միջոն, Միջոն, տնավեր Միջոն, մսուրը դատարկ՝
էդ կովն անոթի ոտքե՞րը կրծե, ոտքերդ կրծես, տնավեր
Միջոն:

Միջոն՝ կովը դաշտեն նոր տուն բերած՝ այս անգամ տա-
նիք ելած էր, իրենց ծխնելույզին ներքե թառ եկող ճնճղուկ-
ները քարոտելու:

Միջոն կլսեր ծխնելույզեն ծուխի պես ելած իր մոր անեծ-
քը, Վար կիջներ ու կովն ու Միջոն միասին դաշտ կերթային:

Կովը՝ առջևեն, ծույլ, ծույլ, պոշը կողերուն ծեծելով. Միջոն՝ Ետևեն, երգ մը սուլելով։

Գարուն որ կբացվեր, Միջոն կդառնար դաշտերուն այանը, եթե միայն այծի ոտքեր ունենար, Սուրբ Սարգիսի լեռան մեջքին անցնող քաղքի ճամփորդներ հաճախ կտեսնեին, որ ան վարը հովտին մեջ, կովին շուրջին ներքեւ ագռավի մը դիմակը կբաշքեր և կամ տրեխն տակ, կուռքի պես կանգնած, ականջներին կախ նասլաստակ մը կշարշրկեր։

Երեկոյին, երբ դաշտի մշակները՝ տուն վերադարձած՝ լուծքերը վար ու եզները ներս կատանեին, ուշ ատեն, կտեսնը՝ վեր Միջոն, որ՝ կովին վրա հեծած՝ զյուղ կմտներ։ Աղեն այրված մերկ սրունքները կախ, ուսին երկնցուցած փայտի մը ծայրեն այս անգամ կախած էր անծեղ մը՝ ու ու սպիտակ։

Միջոյի այդ օրվա զո՞՞ը անծեղ մըն էր, որ միջօրեի շուղուն մի բանի անգամ ուղած էր թառիլ կովին կռնակին վցա՝ ու ու սպիտակ։

Միջոն թեթեւ ոստումով կովեն վար կցատկեր։ Իր շուրջը կհավաքվեին տարեկից պատանիներ՝ եկեղեցին նոր եկած, նաև մշակներ, դաշտեն նոր դարձած։

— Միջո, պայխուշն ինտո՞ր կձենե, — կխոսեր մշակ մը։

Միջոն կկծկվեր պատին տակ, աշքերը կրանար ու կկանչեր լուսնին նայող բուփին պես։

— Միջո, ձեր կովն ինտո՞ր կպոռա, — մեջ կիյնար ուրիշ մը։

Միջո երկու ձեռքերը ոտքեր լցներ, քիթը կտնկեր ու կպռար ճրշտ ալ իրենց կովին սես — մո՞, մա՞։

Միջո գետին կպառկեր ու կնմանեցներ նապաստակին քնանալը, սկյուռին ընկույզ ուտելը, կնմանեցներ թոշմներու դանական ձայները։ Մինչ անդին, կովը համբերսնքի տեր, գլուխը կշանչեր, կոնակը կիփեր ու կսպասեր, մինչն որ վերջին վարագույրն իշներ։

— Ախ, Միջո, Միջո, հողդ ես փորեմ, Տնաքանդ Ե՞իջո, ժամվորներն ելան, էս մութը կոխեց, կովին ո՞ւզ թողուցիր։ Ես ըլ կսպասեմ, որ կովը կթհի։

Մայրն էր որ փողոցներն ինկած կանիծեր. Միջոն կինտ-

բեր: Միջոն հեռվեն երբ լսեր իր մոր անեծքը, կկորսվեր հանկարծ:

Այդ գիշեր Միջո ալլես տուն չէր երթար:

Գիշերները շատ ուշ ատեն, երբ գյուղացիները հոգնած, ճականին աստղերուն՝ տանիքներու վրա կքնանային անխոռվ, Միջոն Մրտոյենց տան քովի պարտեզեն վար կցատակեր, հետո կմագլցեր թթւնին ու կամաց մը կանցներ Մրտոյենց շարտախը ու հոն կակուղ ցախերուն մեջ շունի մը պես ծվարած կքնանար:

* * *

*

Քլինկ, Ֆլինկ, Բլինկ:

Զրաղացքին դռան առշն, ջաղջալան նավոն գործին մժղւլած՝ քարը կեռաներ. ևտև նայեցավ, երբ ցվիքեն վար թըփ, բան մը վար ցատկեց — Միջոն էր:

— Հեր օրհնած, այդ դո՞ւ ես, Միջո, — խոսեցավ նավոն, — Ես ալ կարծեցի աղվես մը փախավ: Եկ նստե, Միջո, տես, քարն ինտո՞ր կտաշեմ: Սովորե, Միջո, հայրդ իմ լավ բարեկամն էր. հա՛, տես, էսպես, նստե հոս:

Ու զրաղացպանը նորեն մժղւած կտաշեր:

Քլինկ, Ֆլինկ, Բլինկ:

Հազորդ առավոտ, մութն ու լուսուն, ծեր զրաղացպանը լոլիկ օվանենց դուռը կբակեր:

— Ազի Սառիկ:

— Ի՞նչ է, նավ ամու:

— Երեկ էդ Միջոն թութունիս տոպրակն ու շպուխս գողցավ: Լավ շպուխ էր, Սառիկ, քսան տարի էր քովս էր: Առանց շպուխիս շեմ կրնար մնալ: Ես ինտո՞ր գիտնամ, ես քար կտաշեի, Միջոն քովս նստեր էր: Հեղ մ'ալ նայեցա՝ նե՛ շպուխ լու, նե՛ Միջո:

— Ախ, Միջո, Միջո, յոթն օր հոգի տաս, տնավեր Միշո, — կանիծեր մայրը:

— Մանիծեր Սառիկ, նահիլովյուն է,

— Ինտո՞ր շանիծեմ, դուրպան նավ ամու. Երեկ ըլ էդ

քել Ղուկասը եկած էր. մեր մարդուն մեռնելեն ասդին, էդ մարդը իմ տունը մտած չէր:

— Ազի Սառիկ:

— Ի՞նչ է Ղուկաս:

— Էդ Միջոն ո՞ւր է:

— Տեսնեիր մեյ մը, նավ ամու, հերսոտ, քելը տաքցեր էր: Առավոտ կանուխ, հավերը շարթնցած, Միջոն կերթա էդ Ս. Սարգիսի լեռնեն քել Ղուկասին դուզախը կդողնա, Ես ինտո՞ր ընեմ, դուրպան նավ ամու. գիշերները տուն չի գարւ Անցյալ օր քարն ինծի նետեց, քիլ մնաց գլուխս ծակեր:

Մինակ նավոն չէր որ գանգատի եկած էր, ոչ ալ քել Ղուկասը: Օր չէր անցեր, որ Լոլիկ Օվանին դուռը լթակեին, Սառիկին շպոռային դոնեն:

Թենձպերները կուզային Միջոն կփնտրեին, երբ իրենց նոր ցանված արտերուն մեջ կովի ստքերու հետքեր գտնեին: Խաթուն Մաման կուզար, երբ իր հավերեն մեկուն ճուռը կոտրած տեսներ:

Զաղջիպան նավոն հազիվ փողոցի անկյունը անցած էր, հեղ մ'ալ տեսնես՝ ներս մտավ Մանան պաճին:

— Ազի Սառիկ, մուրս գլխիդ, էդ Միջոն ո՞ւր է:

— Ի՞նչ է Մանան պաճի:

— Ազի, էդ ձեր տղան, աղբյուրին ճամփան, մեր նոր հարսին կուժն է կոտրեր: Նոփնոր, կարմիր կուժ էր, Սառիկ, քարը որ կնետե հարսին ուսին, զախ վար կծես: Խեղճ հարսը տուն եկավ վրան գլուխը ջուրին մեջ, Զահար, դուն ալ կսես, աղա ունիմ:

— Ես տղա շունիմ, Մանան պաճի, ես էդպես տղա շեմ ուզեր,— Սառիկը կխոսեր լալով.— Ես ինչ գլուխս լամ, թող էս բրիշակը գլխիս փլեր, որ էս օրերը շտեսնայի: Ախ, Միջո, Միջո, հարամ իմ կաթը, էդ պոյրդ առնես ու գետին մտնես, տնավեր Միջո:

— Մի նեղվիր, Սառիկ, տահա պղտիկ է, վաղը էդպես շի մնար: Աշունը կուզա. դպրոց որ բացվի, տղադ դպրոց դիր, որ զիր սովորի, տիրացու լլիի,— թելադրեց Մանան պաճին:

Մանան պաճուն թելադրությունը նոր չէր: Լոլիկ Օվան,
ողջ եղած պահուն, հաճախ ըսած էր Սառիկին.

— Սառիկ, զատինք, բանինք մեր զավակը դպրոց դնենք:
որ գիր սորվի, շոպան շմեծնա:

Էրկան մեռնելե հետո, ամեն աշունին, երբ դպրոցը կբացա
կեր, Սառիկ իջուր կփորձեր Միջոն գպրոց զրկել:

Աշուն էր: Կալի աշխատանքները զրեթե լմնցած էին,
թոշուններու գունավոր թեկը վաղուց անցած էին երկնքի
իսպույտեն:

Կիրակե մը, Սառիկ եկեղեցիին վերնատուննեն լսեց նոր
շարական երգողի մը ձայնը: Եկեղեցին լմննալի հետո, Սա-
ռիկ տեսավ, որ դուռին վրա՝ փանդալոն հագած, առանց
արախշիի երկար գլխարկ մը դրած, տարիքոտ, ուսերը կլոր-
ցած, ծխախոտի շատ գործածութեննեն պեխերը դեղնցած մեկը,
երեցփոխին հետ առն կբալեր:

Անտարակույս, գյուղին նոր վարժապետն էր:

Հաջորդ օրը, Սառիկ ավելի կանուխ, կոչնակեն առաջ
արթնցավ: Տակավին մուշ էր փողոցին մեջ, երբ դուրս նա-
յեցավ ու տեսավ Միսի աղբարը, որ էշին վրա բամբակ
բեցուցած ու առավոտյա աղոթքը «Տեր զի բազում»-ը խոռ
սելեն բաղաք կերթար:

— Միսի աղբար, դուրպան հոգուդ, էս տասը փարան
տամ, մեր Միջոյին քերական մը բեր,— խոսեցավ Սառիկ:

Այդ երեկո, երբ կովն ու Միջոն դաշտեն տուն դարձան,
մայրը քերականը Միջոյին տալով պատվիրեց, որ վաղը փո-
խանակ կովը դաշտ տանելու, կանուխ եկեղեցի երթա, ան-
հից ալ դպրոց: Ու ինք ալ զրաղեցավ ճրագին առջև Միջո-
յի դպրոցին մինտերը կարելով: Սառիկ խոսած պահուն կշա-
նար իր լեզվին մեջ քաղցրություն դնել, խոստումներ ընել,
որ Միջոն չնեղանար, չփախչեր տուննեն:

Միջոն նայեցավ քերականին, որ նոփնոր կանալ կողքերով
գրքոյկ մըն էր, ու ճրագին առջև ոտքերը ծալլած սկսավ
թերթատել. անոր քով նույնպես ոտքերը ծալլած նստած էր
այդ տարվա ծնած հորթը:

Քերականին կողքին վրա կար Սուրբ Մեսրոպի նկարը,
լայն լուսապսակ ճակատով. աշ ձեռքը ձախ կուրծքին վրա՝
խոշոր ու բաց աշքերը ղեպի երկինք իր գյուտին համար

լույս կաղերսեր: Երկրորդ էջին Միջոն տեսավ քառաթև խաչ
մը: Ավելի թերտատեց և ի՞նչ տեսնե՛ ճիշտ ու ճիշտ քել
Ղուկասին դուզախը: Տեսավ Խաթուն Մամային կուռթը՝ ձա-
գերը թերուն տակ առած:

Քերականը Միջոյի աշխարհն էր. տեսավ թոշունի բռյ-
ներ, նապաստակներ, նաև Թաթոյենց շունը, Գոմոն:

Միջոն սիրեց քերականը, մի քանի անգամ թերթատեց
պատկերները ու, բարձին վրա, քնացավ:

Գիշերը Միջոն երաղին մեջ տեսավ, որ իր կանանց կող-
քերով քերականը՝ իր կանանց թերու բացած՝ հոգտին մեջին
կթոեր: Ու կովն ու ինք՝ քերականին թոիլն ու եկեղեցիի
զմբեթին վրա թառիլը կդիտեին:

Առավոտ կանուխ, Միջո կիրակնօրյա Էնքարին հազավ
և, մինտերն ու քերականը անութին տակ, ուղիղ եկեղեցի
գնաց, Եկեղեցիին մեջ, Միջոն մինտերն ու քերականը անու-
թեն վար շղրավ. մյուս ձեռքով ալ ժիր բռնած էր ֆեսը ու
բարձր ձայնով կխոսեր իրենց դրացի Մանվելին հետ, ըսե-
լով, որ քել Ղուկասին դուզախը իր քերականին մեջն է:

Միջոյին բարձր ձայնով խոսիլը, խալ շհանելը, մինտերն
ու ֆեսը վար շղնելը, նույնիսկ աշակերտ ըլլալու երեսոյի՛ը
բավական էր, որ աշակերտներուն մեջ իյնար ինդուք մր:
Ոմանք Եկեղեցիին մեջ, իրենց խնդուքը զսպելու համար,
ձեռքերնին բերաններուն կսեղմեին:

Եկեղեցիեն հետո, աշակերտները իրար հրմշտելսվ ուղիղ
դպրոց եւան: Անոնց հետեւցավ Միջոն ու գնաց իրենց դրա-
ցի Մանվելին քով, մինտերը փոեց նստեցավ: Հեղ մ'ալ, տես-
նես, ժամկոչին տղան մոտեցավ Միջոյին.

— Հե՞յ, Միջո, էս իմ տեղս է, ելիր իմ տեղեն:

Միջոն իր տեղեն հեշտ ելլողներեն շէր, նույնիսկ կպատ-
րաստվեր ժամկոչի տղուն դարնել արմունկով, Եթե վարժա-
սետը ներս շմտներ ու աշակերտները զուին հանկարծ:

Ժամկոչին տղան ուղիղ վարժապետին գնաց զանգատե-
լով.

— Վարժապետ, Միջոն տեղս է առեր:

Վարժապետին համար բոլորովին նոր անուն մըն էր:

— Միջոն ո՞վ է,— հարցուց վարժապետը:

— Լոլիկ Օվաննենց Միջոն:

Վարժապետը տեսավ սյունին մոտ նորեկ տղա մը, որ բարձր ձայնով կխռուր ու իր քերականին պատկերները Մանվելին կթերթատեր:

— Հոս եկուր նայիմ,— խոսեցավ վարժապետը Միջոյն:

Միջոն՝ իր քերականին պատկերներով զբաղված՝ բնավ չնկատեց, որ վարժապետը իր հետ կխռուր, մինչև որ իր մոտի աշակերտները հրմշտկեցին արմունկներով:

Միջոն իր տեղեն ելած պահուն տեսավ, որ մինտերը իր ետևն կվաղեր: Աշակերտներուն մեջ ինկավ բարձր քրքիչ մը: Միջոն գրեթե շվարած էր:

— Այդ ո՞վ ըրավ,— հարցուց վարժապետը:

— Մկրրը,— մատնեց տղա մը անկյուննեն:

Անկասկած Միջոյի ձախ կողմը նստող կուզ Մկրրին գործն էր, որ մինտերը, կամաց մը գնդասեղով փեշին փակցրված էր:

— Մկրրը ոտքի,— պոռաց վարժապետը:

Ոտքի կանգնեցավ հիվանդոտ, զրեթե կանանց աշքերով տղա մը:

— Զեռքդ բաց:

Մկրրը վախվիելն րացավ իր ձեռքը ու վարժապետը անոր ափերուն զարկավ փայտի երկու հարվածներ:

— Ըսե, տեսնեմ, անունդ ի՞նչ է,— խոսեցավ վարժապետը, Միջոյին դառնալով ու դեմքը հետզհետե խստացնելով:

— Միջոն,— պատասխանեց համարձակ:

Աշակերտները նորեն խնդացին, որովհետև Միջոն սովորականն շատ բարձր ձայնով պատասխանեց:

— Լոեցեք,— պոռաց վարժապետը աշակերտներուն, ձեռքի փայտը մի քանի անգամ սեղանին զարնելով:

— Ի՞նչ է մականունդ:

— Միջոն, Միջոն,— կրկնեց Միջոն ավելի բարձր ձայնով:

— Ես քեզի մականունդ կհարցնեմ:

— Օվանյան,— խոսեցավ տղա մը անլյուննեն:

— Այդ ո՞վ էր,— գարձավ վարժապետը:

— Կրպոն,— մատնեց ուրիշ մը:

— Կրպոն ոտքի:

Ոտքի կանգնեցավ զիրուկ, կարճ հասակով տղա մը:

— Բաց ձեռքդ. ես քեզի շարցուցի, այնպես չէ՞:

Ու փայտի երկու հարված տալով, դարձավ Միջոյին.

— Ըսել կուզեմ ինչա՞ն եք. հորդ անունը ի՞նչ է:

— Լոլիկ Օվան, — պատասխանեց Միջոն:

— Լավ. բաց տեսնեմ քերականդ, Միջոն, — խոսեցավ վարժապետը, ճակատին կնճիռները քակելով:

Միջոն ձախ ձեռքի բթամատը բերանին քսեց ու բացավ այն էջը, ուր կար քել Ղուկասին դուզախը:

— Չէ, այդ տեղ չէ, սկիզբը բաց:

Վարժապետը բացավ այն տեղը, ուր կար խաշը ու անոր տակ շարված էին Մեսրոպյան երկաթագրերը:

— Ըսե, Ա, — սկսավ վարժապետը, վար ճեմելով:

— Ա, — կրկնեց Միջոն՝ մատը առաջին գրին վրա դրած:

— Բ,

— Բ:

Միջոն կկրկներ տառերը մեքենաբար ու միենույն ատեն վարժապետին երեսը կնայեր, կարծես երեսին վրա գրված ըլլար:

Միջոն՝ վարժապետի վեր վար քալվածքին հետեւելով, վարժապետին հետ արտասանեց ԵՎ, Յ, Ֆ, մինչ մատը տակավին Զ-ին վրան էր:

— Լավ, եկուր այս անկյունը նստե, — խոսեցավ վարժապետը, — կտեսնեմ, որ բավական հաճակ առած ես, բայց Ա, Բ, Գ-ը լզիտես դեռ:

Միջոն մինտերն առավ կուզ Մկըրին դիմաց նստեցավ: Հաղիկ ժամ մը անցած էր, երբ ճիշտ քովը նստող փոքրիկ Մինասը վարժապետին քով գանգատի գնաց:

— Վարժապետ, Միջոն ինծի կզարնե:

— Միջոն ոտքի: Բաց ձեռքդ:

Միջոն առաջին օրն ու առաջին անգամն էր, որ կերավ ինայտի երկու հարվածներ:

Այդ օր Միջոն իր քերականին կանանչ կողքերը պատռած էր արդեն:

Երկրորդ օրը ձախ կողմի տղան էր, որ գանգատեցավ:

— Վարժապետ, Միջոն գրիչս գողցավ:

— Վարժապիտ, Միջոն ինծի հայրոյեց, — վրա բերավ ուրիշ մը:

Երբորդ օրը Միջոն սկսած էր իր քերականին լուսանցքան վրա թըռչունի պատկերներ գծել, որոնք ավելի մկրած տի կնմանեին:

Կեսօրի մոտ էր Միջոն տեսավ, որ արևի պատառ մը պատուանի ճեղքեն ուղղակի ձեռքին վրա ինկավ. ա՛խ, որքան գեղեցիկ էր Միջոյի աշքին՝ արևը հետզհետե շնչառ վոր էակ մը կդառնար: Լոկ փոքրիկ պատառ մը արևի, իր ձեռքին վրա: Սակայն դուրսը, հովտին մեջ, արևի ծով կար, ուր Միջոն կրնար արևի լոգանք առնել:

Միջոն ինքնիրմե կելլեր, մանավանդ երր դպրոցի պատուանին քովեն թոշունի շուք մը քսվելեն կանցներ: Միջոն երեակայեց դուրսը, գեղեցկությունը աշունին, երեակայեց տերևները, որ ճամփաներուն վրա կվաղեին ու կամուրջներուն վրա խելագար պար կդառնային. երեակայեց ծառերը բոցի գույնով բոնկված ու կարծես լսեց բարտիի մը գագաթեն, հովեն տարութեր, ագռավի մը կոինը: Ու ինք, աշունի այդ համերգության մեջեն չէր անցներ հովին ու կովին հետո:

Դպրոցին սկատերը հետզհետե կթանձրանային. ավելի կթանձրանային կարծես վարժապետին հոնքերը:

— Է՞՞ն, մարդիկ ի՞նչ անգութ են:

Միջոն դպրոցին մեջ բանտեցին, իսկ կովն՝ ախոռին:

Կովն ալ, անդին, ախոռին մեջ, կմորմորար և մինչեւ վերջը աշքերը ախոռին փոքրիկ երդիքին հառած՝ կբառաշեր: Փոքրիկ երդիք մը, ուրկե շատ բարակ շող մը, միայն օրվա որոշ ժամին, սարդի թելերուն մեջ կիյնար: Ու Միջոյին ու կովին մեջ կապրեր միննույն անխառն զգացումը:

Միջոն մտադրեց վաղը դպրոց լմտնել, մանավանդ որ իր դեմ նստած էր կուզ հիվանդ Մկըրը ու զինք բարկացնելու համար լեզուն կհաներ:

Երկու օր էր, որ Միջոն կորսված էր: Աշակերտներեն ոմանք տեսած էին զայն՝ ծառի մը վրա ելած, թոշունի մը բույնը կավերեր: Ուրիշներ շային մեջ լոգնալը տեսած էին:

Երբորդ օրը, մայրը, Սառիկ՝ Միջոն իր կոնակին վրա առած՝ դպրոցի դռնեն ներս մտավ ու ծրարի պես բըփ վար-

ժապետին առջև ձգեցի Միջոյի վրան գլուխը փակած էին սարդի թելեր ու ցախեր:

— Վարժապետ, զուրպան հոգուդ, ծեծե, ծեծե, անոր լեշը քեզի հալալ. միսն ըլ քեզի, ոսկորն էլ, վարժապետու էղ Մրտոյենց շարտախի ցախերուն մեջեն հանեցի, Ծեծե, վարժապետ, թող կոտրտին ծնկները, Քերսկանը կորսնցուացեր է: Հինգ օր շեղավ առնելս, վարժապետ. ի՞նչ գլուխս լամ, ես ինտոր ընեմ: Ախ, Միջո, Միջո, զիս տարտի բերիր, տարտի գաս, Միջո,— խոսեցավ, անիծեց մայրը, մինչ Միջոն դպրոցի բաց դռնեն ուրիշ փախուստ մը ևս կփորձեր:

Այդ երեկո մայրն իզուր սպասեց. Միջոն տուն լգնաց:

Վարժապետն այլևս ձանձրացեր էր. ձանձրացեր էր նաև մայրը:

Միջոն դպրոցին մեջ պահելն անկարելի էր:

Այդ ձմեռ, Միջոն հատկանշական մեծ բան շունեցավ: Սատկեցուց կատու մը, մի քանի շուներու անուններ մկրտեց. նաև գողցավ քել Ղուկասին դուզախը, աղվեսով միասին:

Ձմեռ ցերեկները Միջոն մսավաճառին քովեն չէր հեռանար: Շատ հպարտ կզգար, երբ մսավաճառը իրեն հետ կխոսեր և կամ գործ մը կհանձներ:

— Միջո, գնա մեր տունեն էծը բեր:

Միջոն կվազեր:

— Միջո, գնա աղբյուրեն ջուր բեր:

Միջոն չէր մերժեր:

Միջոն կսիրեր մսավաճառին օգնել, նույնիսկ առանձնաշնորհը կունենար իր սուր, մատղաշ ձայնով մսավաճառին մսին գինը պոռալու:

Միջոն կսիրեր մսավաճառ ըլլալ, դանակներով լեցուն կաշիե գոտին կապել, պեխերը ոլորել, ֆեսը ծուռ գնել և արախշին մեկ ծայրն ալ ետև, ծոծրակին վլա ձգել:

Իսկ ձմեռ գիշերները, Միջո շատ անգամ Մրտոյենց ախոռնին մեջ կլուսցներ:

Մրտոյենց ախոռը ուներ մեծկակ սախու մը, ուր ձմեռ ժամանակ եկեղեցին դուռը կանգնող մուրացիկներ կալատը պարզեցին ցուրտեն:

Միջոն շատ անգամ կհանդիպեր անծանոթ մուրացիկներու: Ոմանք բոլորովին կույր, սակայն երգել գիտեին:

Ուրիշներ, մեջքերը տոպրակի պես ծուռ, շոած աշքերով, կսիրեին Միջոյին իրենց սիրահարական դրվագներեն պատմել Միջոն նույնիսկ տեսած էր մուրացիկներ, որոնք տափ ունեին ու գիշերի լուս պահուն, ուրախ զվարթ պար կուգային, Ցերեկի այդ մոայլ երեսով խեղճուկ մուրացիկները շէին, Սակայն եկող ու անցնող այդ բրցվոր ասպետներուն մեջ, Միջոն սիրած էր՝ հեքիաթ պատմող մեկ աշքը փուճ մուրացիկը:

Միջոն իշուն փալանին վրա պառկած, իսկ մուրացիկը իր հացին տոպրակը բարձ ըրած կրնանային քով քովի: Հեղման, տևսնես, մուրացիկը ձայն կուտար:

— Միջոն:

— Հը՛ ը՛ ը՛:

— Արթո՞ւն ես:

— Հը՛, հը՛:

— Խորոզները կանչեցի՞ն:

Միջոն շէր արթննար, մինչև որ մուրացիկը շըսեր.

— Արթնցիր, Միջոն, էս հեղ թոշող ձիուն հեքիաթը պիտի պատմեմ:

Միջոն կճմոտեր քիթն ու աշքերը: Կարթննար: Որքա՞ն կսիրեր մուրացիկին հեքիաթները լսել: Միջոյի համար հեքիաթները իրական կյանքեր էին ու գյուղյուն կառնեին այն ատեն, երբ մուրացիկը կսկսեր:

— Կար ու շկար թագավոր մը կար...

Միջոն հեքիաթի հերոսին հետ թոշող ձիուն վրա կհեծներ, արար աշխարհը կթռչեր, գներուն հետ կռիվ կըներ, իր աղջիկը կազատեր և ինչե՞ր, ինչե՞ր կըներ...

Այդ ձմեռ Միջոն նույնիսկ մոտակա գյուղերը մուրացիկին հետ պանդխտության ելավ: Մուրացիկին ձեռքը իր ուսին վրա՝ պտտեցավ մեկ երկու գյուղ ու մեծ կարոտով նորեն գյուղ վերադարձավ:

* *

*

Գարուն էր: Աղբյուրներուն ջուրերը առատացան, առուները հորդեցան, Սառերն իրենց արմատները հողին մեջ ավելի տարածեցին: Ամեն հողին տակ հունտը կծոցվորեր: Ամեն

ո՞ի՝ կյանք, ամեն դի՛ շարժում: Ամեն ծիլ, ամեն տունկ
կարսփային արգասավորության ի խնդիր:

Արտերուն մեջ ցովերը իրենց փնջածակերն ավելի կլայ-
նրցնեին, դունչերնին վեր կտնկեին կովերուն անցքը հոտվը-
տալու:

Գարունի այդ հորդ կյանքին մեջ ամեն առավոտ կտես-
նըվեր Միջոն, որ՝ իր կովին վրա հեծած՝ կամուրջեն կանցներ:

Գարունի տաքուկ օր մը, Միջոն, կաղ հոպոպ թոշոն մը
հալածելու համար, մտավ Սուգիկ ամուենց բանջարանոցը:
Թոշոնը բանջարանոցին հյուղակին տանիքն ինկավ. Միջոն
մոտեցավ հյուղակին, և ի՞նչ տեսնե. հյուղակին դռան մեջ
Սուգիկ ամուկին կինը, իր փոքրիկ աղջիկը, կուսիկը կլոգցներ:
Միջոն շգիտցավ, թե ինչո՞ւ ծառերուն ետև պահվեցավ և
ինչո՞ւ սկսավ դիտել մերկությունը իր տարեկից աղջկան,
որ մեկ կրունկին վրա պազած էր մերկ, ինչպես Վենյուար
խեցիե տաշտին մեջ:

Միջոն դաշտերու իշխանն էր և սակայն ողջ բնության մեջ
տեսած չէր էակ մը, որ զինք ա՞յնքան հափշտակեր, որքան
կուսիկը՝ իր մերկությունով:

Միջոն մոռցավ հոպոպ թոշունը, մոռցավ իր կովը ու
ծառերուն մեջեն դուրս ելավ:

Մայրը և կուսիկ տեսան հանկարծ Միջոն, որ հյուղակի
դռան մոտ, ծառի մը բով, ծառի պես լուռ կանգնած՝ կդիտեք
անթարթ:

— Հե՞ յ, Միջոն, հոս ի՞նչ կընես,— խոսեցավ մայրը:

Միջոն չէր խոսեր, համր էր դարձեր, Մինչ կուսիկ, ամլու-
կոտ, ուսերը ավելի կնեղցներ, մսելու ձև կառներ:

Կուսիկին մայրը զարմանքով նկատեց այդ պատանի
տղուն աշքերու հրդեհը՝ իր աղջկան մերկությունով բռնկած:

— Դե՞հ, անցիր այդ տեղեն, Միջոն:

Միջոն չէր շարժեր:

— Անցիր, հե՞,— մայրը բարկացավ ու Միջոն բանջա-
րանոցեն քշելու համար հյուղակի դռնեն դուրս ելավ. մինչ՝
Միջոն, մեկ ոստումով ցանկապատեն անդին ինկած էր:
կուսիկի աշքին առջեն Միջոն տեսիլը նման շքացավ այն-
պես, ինչպես հայտնված էր հանկարծ:

Երկրորդ օրը, Միջոն նորեն իր կովը Սուգիկենց բանջա-

բանոցին մոտ տարավ ու հյուղակեն բավական հեռու ցանկապատեն ներս ինկավ:

Միջու այս անգամ տեսավ, որ Սուզիկ ամուն՝ թևերը սոթթած՝ բահով հողը կփորեր: Անոր մոտ, փաթաթեսի պարկին քով, կեցած էր կուսիկը ու կաշխատեր հորը հետո:

Սուզիկ ամուն նկատեց Միջուին ցանկապատեն վարցատելը, ջրարկացավ:

— Հե՞յ, Միջու, ի՞նչ կընես էս տեղերը, — խռանցավ Սուզիկ ամուն: — Դե՞մ եկ, էս մեր կուսիկին յարամ ըրե, որ շուտ լմննանք:

Միջոն մոտեցավ կուսիկին. իրար նայեցան ու կարմրեցան:

— Կուսիկին նայե, Միջու. ինտոր որ կընե, դուն ալ անանկ ըրե, — թելաղրեց Սուզիկ ամուն:

Միջոն կառներ փաթաթեսը պարկեն ու կուսիկին պես կձգեր Սուզիկ Ամունին փորած տեղը ու կծածկեր հողով: Շատ դյուրին և շատ պարզ էր, սակայն Միջոն կուսիկին նայելեց դողրեր:

Կուսիկ փոքրիկ աղջիկ մըն էր, տասներեք տարեկան: Անոր մարմինը թուխ էր, արեեն այրված: Երգ երգոցի Սուլամիթին նման անոր մարմինը արե տեսած էր. հողին վրա, ոտքերը բոպիկ, մերկ սրունքներուն վրա կեցած արեածաղիկի մը երկույթն ուներ: Անոր շուրջը կդառնային թիթեռներ ու կփորձեին թառ գալ անոր էնթարիին, անոր ուսերուն, վարսերուն վրա:

Միջոն, կուսիկին մեջ տեսավ դաշտն ամբողջ, իր արշալույսով ու վերջալույսով: Անոր մեջ գտավ մաս մը աղավնինեն, մաս մը աղվեսեն, մաս մը նապաստակեն, մաս մը կովեն ու մաս մը ալ երկնքեն, Հորթու մը աշքերուն գեղեցւկությունը ունեին անոր աշքերը, ուր իջած էին խաղաղությունն ու անհանգրստառթյունը դաշտերուն: Անոր ձայնը ավելի քնքուշ էր, քան թեերուն ձայները վայրի աղավնյակներու, երբ հովտին մեջեն կանցնեին ու Ս. Սարգսի լեռան գորշ ու լերկ ապառաժներուն վրա կթառեին: Անոր հոնքերը ավելի սկ էին, քան ձյունին վրա ինկած ագռավի մը փետուրները: Անոր էնթարին նախշուն էր իրենց կովին կռնակին պես: Միջու իր մեջ անծանոթ քան մը կզգար ամեն անգամ, երբ

պարկեն փաթաթես մը կհաներ ու իր ձեռքերը պարկին մեջ կուսիկի ձեռքերուն կղիպշեին:

Միջոն կուսիկի նման աղջիկներ միայն մուրացիկին պատմած հեթիաթներուն մեջ տեսած էր:

Միջոն անհանգիստ էր, ինչպես հողին տակի ցորենի հունոը, երբ արև կտեսնետ:

Կուսիկ Միջոյի արևն էր:

Միջոն այլևս իր կովն հովիտ չէր տաներւ Ամեն օր կովին հետ միասին Սուզիկենց բանջարանոցին կողմերը կերթարւ կովը կծգեր շորցած արտերուն մեջ ու ինք, բանջարանոցի ցանկապատեն ներս մտնելով, թուփերուն մեջ կպահվերւ կովը նկատած էր, որ Միջոն այլևս իրեն հոգ չէր տաներւ Արեին տակ ծարավ կպապակեր, Զորցած արտերուն մեջ ուտելու բան չէր գտներւ Միջոն իր քով չէր մոտենարւ Շառներու շուքին տակ, Միջոյին գլուխը իր փորին՝ այլևս չէին պառկեր:

Կովը դաշտին մեջ իղո՞ւր, իղո՞ւր կբառաշեր. մինչ Միջոն բանջարանոցի թուփերուն տակ պահվտած՝ հնսկեր ամեն անգամ, երբ թոշուն մը անցներ, երբ հովը թուփերը երերցներ, երբ Սուզիկ Ամուին կամ կնոջ ձայնը լսվեր, երբ, վերջապես, թուփերուն մեջ երևնար կուսիկը իր հասակով վարսերն հովին տված:

— Կուսիկ, — Միջոն ձայն կուտար ինքնիրեն, այնքան խորունկ, գրեթե անլսելի ու իմաստուն ձայնով մը, որ կարծես կենդանի մըն էր, որ հանկարծ լեզու կելլերւ:

— Կուսիկ, ալ փաթեթես շկա՞ տնկելու, — կիսուեր Միջո՞թուփերուն մեջեն դուրս ելած:

Ալ փաթաթես շկար տնկելու կուսիկ առանց պատասխանելու կանցներ հովին հետ ու թուփերուն մեջ կկորսվեր հովին պես:

Միջո՞ոքա՞ն կուզեր Սուզիկենց մշակը դառնալ, — առավոտեն մինչկ երեկո հող փորել, փաթեթես տնկել, բանջարանոցին բոլոր գործերը ընել: Այդ ժանր աշխատանքներում համար Միջոն ոչինչ պիտի պահանջեր, ոչ իսկ մեկ քոտ ցորեն. միայն կուսիկին մոտ թո՞ղ ըլլար, անոր եղբայրը թո՞ղ ըլլար:

Ուրիշ օր մը Միջոն նորեն թուփերեն դուրս ելավ, երբ

տեսավ կուսիկին անցնիլը, Միջու այս անգամ իր ձեռքին մեջ բռնած էր ողջ բու մը:

— Կուսիկ,— ձայն տվավ Միջոն:

Կուսիկ հետաքրքրությունով նայեցավ Միջոյի ձեռքի բուին, ու մոտեցավ.

— Էղ պայխուշն ինչո՞ւ բռներ ես, Միջու մեղք է մեղք,— խոսեցավ կուսիկ:

Միջոն պատմեց մուրացիկին պատմած հեքիաթը այն պառավին, որ ավելին վրա հեծած կթոշի ու, բռերու աշքերում մեջ նայելով, բախտեր կգուշակե, օրվա ժամերը կորոշե:

Կուսիկ՝ ավելի հետաքրքրված՝ Միջոյի հետ բուի իմաստուն աշքերուն մեջ նայեցավ, Երկուքն ալ ուրիշ ոշինչ զտան, այլ միայն բուի աշքերուն խորն ինկած իրենց պատկերները, քով քով, կարծես, նարոտով մը իրարու մոտ բերված:

Միջոն և կուսիկը նստեցան քով քովի: Միջոն պատմեց նաև մուրացիկին պատմած «թոշող ձիուն» հեքիաթը:

Միջոն մուրացիկին պես չէր պատմեր, այլ ինքը հեքիաթին հերոսը կըլլար, դեկերուն հետ կոիվ կըներ, բոշող ձին կառներ ու ինքն ու կուսիկ՝ հրեշտակի թեներով, ձիուն վրա հեծած՝ կանցնեին լեռներ, ծովեր կանցնեին:

Երկու պատանիները՝ Բեգասով հափշտակված՝ որքա՞ն կսիրեին քով քովի թոշիլ, աշխարհներ տեսնել. որովհետեւ կուսիկի և Միջոյի աշխարհը Ս. Սարգիսի լեռան ետև կվերջանար, հոն, ուր արելը կմարեր:

Երկուքն ալ մոոցած էին այն աշխարհը, որուն վրա կապարեին, ու երկուքն ալ կախարդական աշխարհներ երթալու համար, կախարդական ձիուն վրա հեծած լուսնկային քովեն կանցնեին, երբ հանկարծ թուփերուն մեջեն բարկացած դուրս եկավ կուսիկին մայրը:

Միջոն փախսավ հանկարծ:

— Աղջի, ի՞նչ կընես հոս, Անունդ կանշելեն ձենս քաշվեցավ, Աղջի, ես քեղի շեմ ըսեր, էղ զող Միջոյին հետ մի խոսար: Որ բռնեի, ես էնոր ծնկները կկոտրտեի, Անցիր, շուտ անցիր, էղ ամաները լվա, — բարկացավ մայրը ու ծեծելեն հյուղակ տարավ:

Լուսիկ այլնս չէր ուզեր, որ Միջոն իրենց բանջարանոցը դար Միջոյին հետ անծանոթ աշխարհներ երթալ չէր ուզեր:

Լուսիկ Միջոյին հետ լիոսեցավ այլնս, որովհետեւ Միջոն գող էր, ու իր մայրը կծեծեր զինքը, երբ անոր հետ խոսիլը տեսներ:

* * *

Անցավ գարուն, անցավ ամառ և աշուն, Սակայն Միջոն Սուզիկենց բանջարանոցեն չէր հեռանար, Կովը կձգեր դաշտը, ճամփաներուն վրա, ու կմտներ թուփերուն տակ՝ միայն Լուսիկի հասակը հսկելու, որ օրե օր կածեր: Աշունի երեկո մը, երբ Միջոն թուփերուն մեջեն դուրս ելավ, տեսավ որ կովը շկար, Դաշտն ամբողջ ոտքի անցուց, բայց կովը շգտավ: Արդյոք քե՞ն րրած էր, ու երեսն առեր, ո՞ր կողմ անցեր էր: Արդյոք ո՞ր ճամփորդն առեր տարեր էր:

Կովը կորսված էր ու մայրը ամբողջությամբ անեծք էր դարձեր:

— Ախ, Միջոն, Միջոն, մեռնեիր Միջոն, լեշդ շուներուն նեստեի: Է՛ս, մերս, քորս, մի մեղադրեք. կով մ'ունեինք ան ալ կորսնցուց: Ես ի՞նչ ընեմ, որքեայրի, ո՞ր դուռն իյնամ, Ա՛խ, Միջոն, Միջոն, տնավեր Միջոն:

Աշունի վերջին ամիսն էր: Սուզիկենք բանջարանոցեն գյուղ փոխադրվեցան: Միջոն ալ ամայի ձգված Լուսիկենց հյուղին մեջ քանի մը գիշեր լուսցնելի հետո, երբ ցուրտերն ավելի սաստկացան, վերադարձավ Մրտոյենց ախոռը:

Միջոն առւն չէր երթար. մայրը այլնս Միջոյին տեր չէր ըլլար:

Այդ ձմեռ Միջոն Մրտոյենց մշակներուն կօգներ, եղները զրել կտաներ, մարագեն հարդ կկրեր ու գիշերները հաճախ հերիաթ պատմող մուրացիկին հետ կլուցներ:

— Աղբար Սաքո, — ձայն կուտար Միջոն՝ իշու փալանին վրա պառկած:

Մոգրացիկը նկատած էր, որ Միջոն այլես այն խանդակառ պատանին չէր. շատ չէր խոսեր. ձայնը մելամաղձոտ էր:

Մուրացիկը նաւինիսկ Միջոյի երեսին՝ փոքրիկ բշտիկներ
Նկատած էր:

- Ի՞նչ է, Միջոյ;
- Քոնս չի գար, մասալ մը պատմե, աղբար Սաքո;
- Քնացիր, Միջոյ, վաղն իրիկուն կայատմեմ:
- Զէ՛, աղբար Սաքո, քունս չի գար:
- Ի՞նչ ունիս, Միջոյ, քնացիր հե՛,

Միջոյն շատ բան ուներ ըսելիք, սակայն ոչ ոքի ըսած էր,
ոչ իսկ իր միակ բարեկամին՝ մուրացիկին։ Միջոյն լուս էր,
ինչպես լեռը երկնքին ձրգոտող կամ ինչպես բարտիները
ասազերուն սիրահարվող։

— Պատմե, պատմե, աղբար Սաքո. Է՛ս, էս դիշերները
ինչքա՞ն երկար են, — կխոսեր Միջոյ։

Մուրացիկը Միջոյին կողմը կդառնար ու, գլխին տակի
տոպրակին շոր հացերը խշրցնելով, կսկսեր։

— Կար ու չկար թագավոր մը կար: Էղ թագավորին ըլ
փոքրիկ աղջիկ մը կար...

Եվ Միջոյի երեսակայության մեջ կսկսեր պատկերը, Սու-
գիկ ամուն Ս. Սարգիսի լեռան վրա կնստեր շողշողուն հան-
դերձներով, ոսկիե թագով, որ քահանայի սաղավարտին
երևույթն ուներ: Թագավորը Սուգիկ Ամուն էր, աղջիկը, կու-
սիկն էր:

- Միջոյ:
- Ի՞նչ է, աղբար Սաքո:
- Արթո՞ւն ևս:
- Պատմե՛, աղբար Սաքո:
- Էղ թագավորին աղջիկը օր մը իր ծառաներուն հետ
խաս պարտեզ կիցնե...

Միջոյն կերևակայեր Լուսիկը՝ ոսկին հանդերձներ հագած՝
աղբյուրի ճամփային անցնելով, իրենց բանջարանոցը կիշ-
ներ:

- Միջոյ:
- Ի՞նչ է, աղբար Սաքո:
- Էս ո՞վ է քովս:
- Պատմե, աղբար Սաքո, էղ հորթն է:

Մուրացիկը կպատմեր, թագավորին աղջիկը շոպանի մը
հետ կարգեր: Քառսուն օր, քառսուն գիշեր հարսնիք կրոներ

ու, նորեն տռսյլրակի! չոր հացերը խշրցնելով, կոճակը Միջ զոյին կդարձներ և կքնանար:

Միջուն բուն շուներ. աշքերը ձյումոտ ու թղթված երդիս քին հառած՝ լուսնալուն իգոր կսպասեր:

Միջոյի գիշեղնեցը շատ երկար էին:

Զմեռ երեկոները, երբ այլս փողոցները մարդ չկար, Միջո հաճախ Սուզիկենց տան բակեն վար կցատկեր ու թղթված փոքրիկ պատուհանի մը ծակեն ներս կնայեր: Միջո կտեսներ, որ Լուսիկը՝ իր մոր քով նստած՝ կծիկ կկծկեր ու տան կատուն ալ կծիկին հետ կիսաղար: Մայրը ջայր կմաներ, իսկ Սուզիկ Ամուն՝ բարձին կոթնած՝ իր շպուխը կծիներ ու Աստվածաշունշը կթերթատեր: Միջո կտեսներ, որ Լուսիկը երբեմն կարմիր կուժին քով կերթար, հորը կամ մորը թասով ջուր կուտար, նույնիսկ կմոտենար պատուհանին ու կհեռանար: Անոնց լուր շարժումները խորհրդավոր էին Միջոյի համար:

Միջո՝ զրեթե իր շունչը բռնած՝ կդիտեր Սուզիկենց տան խաղաղությունը, կդիտեր Լուսիկը. Կդիտեր երկար ու չէր կշտանար: Միջոն պատուհանեն չէր հեռանար, մինչև որ Սուզիկենք աղոթք լընեին, մինչև որ Սուզիկ Ամուն գոտին բարձին վրա շքակեր, մինչև որ Լուսիկ իր էնթարիին կոճակները լքակեր: Միջո կհեռանար այն օտեն միայն, երբ չուզը մարեին:

Այդ գիշեր ւլ սռվարականին պես Միջո ձայն տվավ մուռ բացիկին:

— Աղրար Սաքու:

— Ի՞նչ է, Միջո:

— Մասալ մը պատմե, աղբար: Միջոյի ձայնը կերերար, կաղերսեր մուրացիկին, որովհեաւ իր կյանքը, իր միակ մխիթարությունը հերիաթներուն մեջ կգտներ:

— Քնացի՛ր, Միջո, վաղը Ս. Սարգիսին օրն է, կանուխ պի ելլեմ, — կիսուեր մուրացիկը

Վաղը Ս. Սարգիսին կիրակի էր: Այդ գիշեր մուրացիկը ավելի կանուխ պառկած էր՝ հաջորդ օրը, արեւեն առաջ, Ս. Սարգիսին լեռը ելլելու համար: Մուրացիկն ալ իր հաշիվն ուներ: Վաղը ուխտի օր է: Մոտակա գյուղերն շարք շարք ուխտավորներ՝ երեք օր ծոմ բռնած՝ ուխտի պիտի զառ

յին։ Ուխտի օրը մուրացիկին օրն էր, որովհետև տոնի օրերուն մարդիկ ավելի առատաձեռն կըլլան։ Միայն թե վաղը ձյուն չգար, փոթորիկ շըլլար։

Մուրացիկը շէր սիրեր Միջոյին խնդրանքը մերժել, Ամեն անգամ նոր հեքիաթ մ'ուներ պատմելիք։ Այս անգամ ալ պատմեց, Ս. Սարգիս զորավարին հեքիաթը, Անոր ծիուն գովքն ըրավ։ Հսավ, որ փոթորկոտ գիշերներ, Ս. Սարգիս՝ իր թոշող ծիուն, Բեգասին վրա հեծած՝ լեռնեն կանցնի, քարին վրա ձգելով իր ծիուն պայտերուն հետքերը։ Պատմեց, որ ամեն տարի երիտասարդ տղաներ ու աղջիկներ ծոմ կպահեն, ուխտի կերթան ու կաղոթին, որ Ս. Սարգիս իրենց շնորհ ու գեղեցկություն տա։ Աղավնի կզոհաբերեն, որ Ս. Սարգիս իրենց մուրազը տա։

Մուրացիկը կարճ կապեց իր հեքիաթն ու քնացավ, Հաղիկ իր քունին մեջ խորունկցած էր, երբ հեղ մ'ալ, տեսնես, Միջո ձայն տվավ նորեն։

— Աղբար Սաքու։

— Հը՛, հը՛։

— Աղբար Սաքո, էդ Ս. Սարգիս իմ մուրազն ըլ կուտա՞։
— Հելպեր կուտա, Դե՛հ, քնացիր, Միջո՛։

Սոմ պահողները բախտավոր էին. բախտավոր էր նաև մուրացիկը։ Ս. Սարգիսին օրը, թեև օդը մի քիչ ցուրտ էր, սակայն արև կար ու ձյունը արեին տակ կփայլկտար ադամանդի ցանված փոշիներու պես։

Մոտի գյուղիրեն աղաներ ու աղջիկներ նախշուն էնթարիներով ուրախ զվարթ Ս. Սարգիսի լեռը կբարձրանային։

— Էդ ո՞վ է, — գյուղացիները կհարցնեին իրարու, երբ հեռուն կտեսնեին մեկը, որ միսմինակ իրենց կհետեւեր։
— Թերեւ մուրացկան է, — կպատասխաներ մեկը։
— Զէ, գել է, գել, — կխոսեր ուրիշ մը կատակելով։
— Հա, մուրս գլուխնիդ, ի՞նչ գել, ի՞նչ մուրացկան. Սառիկին տղան, Միջոն է, — կճշտեր աշքերով հեռատես աղջիկ մը։

Դյուղացիները կկատակեին. խնդալու համար, Միջոյին ուխտավոր ըլլալու հանգամանքը կուտային։

— Ծո, ես քե բան մի ըսեմ. էդ Միջոն կուգա Ս. Սարգիսին մոմերը զողնալու

— Զէ, էն վեր չի գար,— կճշտեր ուրիշ մը, Ին բեք Պռւ-
լասին դուզախներուն քով կերթա, որ աղվեսները գողնաւ:

Միջոն հեռուներեն կհետևեր ուխտավորներուն այնպես,
ինչպես համախ եղած էր անպաշտոն հուզարկավոր մը դա-
զաղներու ետևեն:

Միջոն անպաշտոն ուխտավոր մըն էր, նախշուն Լնքարի
շուներ. աղտոտ էր. ֆեսը յուղոտ էր. հարդով ծեփված ու
սառած կոշիկներուն մեջ ցուրտեն կարմրած էին ոտքերը:

Միջոն շէր համարձակեր գյուղացիներուն հեա միասին
լեռ բարձրանալ ու միշտ հեռուներեն հետևեցավ անոնց:

Ս. Սարգիսի քարին շուրջ, բոլորակ կազմած, խոնված
էր բազմությունը: Միջոն հոն տեսավ ծանոթ մի քանի մու-
րացիկներ. հոն էր աղավնի ծախող Մնշիկը, նաև ժամկոշը,
որ մոմ կծախսեր:

Միջոն նկատեց, որ ուխտավորներեն ոմանք մոյ կառա-
նեին, շատեր աղավնի կգնեին: Ամեն ուխտավոր իր ծեսքի
աղավնին քարին վրա կմորթեր, հետո ծունկի կուգար, խաշ
կհաներ ու կսկսեր իր աղոթքը, որ Ս. Սարգիս իմ մուրազին
հասցնես:

Միջոն կղիտեր այդ բոլորը: Ո՞րքան կրազմար ինքն ալ
ծունկի գալ, իր գլուխը Ս. Սարգիսի քարին դեմ ջարդել ու
լնել իր փոքրիկ աղոթքը: Ի՞նչ հոգ, թե ուխտավորները
խնդացին իր սարիքին, իր ճոպոտ երեսին ու գզզզված հան-
գերձներուն վրա: Միջոն պիտի լներ այդ, եթե միայն աղավնի
մը ունենար: Միջոյի համար աղավնի մը ճարել դժվար բան
շէր: Ուխտավորներեն առաջ գյուղ վերադարձավ: Մի քանի
անգամ Մնշիկի աղավնետան շուրջը թափառեցավ ու անհամ-
բեր սպասեց, մինչև որ գիշեր գար, մինչև որ մարդիկ քաշ-
վեին փողոցներեն ու Մնշիկ իր կնոջ հեա տուն մտնար:

— Հեյ, էրիմարդ, տանիքեն ուաքի ձեն կառնեմ,— խոսե-
ցավ հանկարծ Մնշիկին կինը:

— Էս ատենը ո՞վ պիտի ըլլա, կնիկ. չե՞ս լսեր, գուրսը
փոթորիկ է, ցուրտ:

Էրիկ կնիկ խոսեցան ու լռեցին:

Քիշ վերջը կինը նորեն խոսեցավ:

— Աղվնոցեն բան մը ինկավ, ել տես, ի՞նչ է, շարժիր
չե՞ս,

— Դուն գործիդ նայե, կնիկ. էս ատենը շունը չի հաջեր. էս ցուրտին ո՞վ պիտի ըլլաւ Հովն է. աղվնոցին տախտակը վրա ձգեց, — կպատասխաներ Մնշիկ, ճրագին առջե, ցերեկի ժախած աղավնիներուն դրամները հաշվելով,

Հովը շէր և ոլ ալ փոթորիկը Միջոն էր, որ Մնշիկին լավագույն աղավնիներեն մեկը գողցած՝ տանիքեն վար ցատկած էր:

Միջոն աղավնին իր մերկ ծոցին մեջ ժիր բռնած, դեպի Ս. Սարգիսին քարը ճամփա ընկավ, Անցավ կամուրչեն, ուրկե անցած էր իր կովին հետ ուրախ օրերուն Միջոն տեսավ Ս. Սարգիսի լեռը բուքի մեջ բռնված: Ո՞վ գիտե, թերևս Ս. Սարգիսն էր, որ կանցներ ցուրտին ու բուքին մեջեն, տարին մեկ անգամ միայն գալու համար:

Բուքը ո՞րքան նման էր անոր ձիուն գույնին: Ս. Սարգիսն ինչո՞ւ կաճապարեր: Կար տակավ ուշ մնացած ուխտավոր մը, Միջոն, որ կես ճամփան եկած էր արդեն և զեռ ուժ կուտար իր ցուրտեն թմրած ոտքերուն՝ զոհին հետ տաճարն հասնելու և ընելու իր փոքրիկ աղոթքը հետևյալ իմաստով: —

«Ո՞վ մեծդ Ս. Սարգիս. քարերուդ վրա կմորթեմ այս իմ ըոհը, որ Մնշիկի լավագույն աղավնիներեն է ու ես գողցած եմ զայն:»

«Քարվան չեմ ուզեր, ո՞վ մեծդ Ս. Սարգիս, ոչ թագ, ու ըլալատ,»

«Տո՛ւր ինձ ուժը բանակներուդ, տո՛ւր ինձ ուժը քու ուխտավայր լեռներուդ, տուր ինձ շնորհը քու ձիուդ, որ Սուգիկենց տան ես մշակը ըլլամ»:

Հաջորդ առավոտ, կանուխ, քել Ղուկաս գնաց Ս. Սարգիսի լեռան թակարդներն նայելու կեռնեն վեր ելավ և, Ս. Սարգիսին քարը դեռ չհասած, գտավ Միջոյի դիակը, — ծնկները քաշված, մազերը սառերուն կպած, ու երկու թերը ցից, աղերսի պես Ս. Սարգիսի քարին տնկած:

— Այ շունշանորդի, որ դուզախ ուզեիր, կուտայի քեզի, — խոսեցավ քել Ղուկաս, մեղքցավ ու հայճոյեց, որ հիմար տեղը, դուզախի մը համար, կյանքը վրա տված էր:

Անկասկած Միջոն գիշերը եկած էր իր դուզախը գողնալու, — մտածեց ան:

Քել Ղուկաս շալկեց Միջոյի դիակը այնպես, ինչպես համախ շալկած էր աղվես մը ու ուղիղ գյուղ իշավ:

Դիակը ծանր էր, Տակավին լոլիկ Օվանին տունը շնասած՝ քել Ղուկաս իր բեռը սայլի մը վրա դրավ:

Կանուխ էր. բուխերիկներեն տակավին ծուխերն սկսած շէին: Դուները սառած իրենց ծխնիին մը, իրարու ետև դեռ նոր կճղային: Գյուղացիները զեռ նոր դուրս կուգային՝ իրենց դռներուն ձյուները մաքրելու և եկեղեցի երթալու համար:

— Էդ ի՞նչ է, Ղուկաս,— մոտեցավ ժամվոր մը:

Քել Ղուկաս պատմեց դժբախս իրողությունը: Հնտզհեան հավաքվեցան ուրիշներ ալ:

Բոլորն ալ խոսելիք մ'ունեին, որովհետև Միջոն բոլորին հետ ալ գործ մ'ունեցեր էր: Մեկին հավն էր գողցեր, մյուսին պատուհանն էր քարոտեր, մեկայի էշին ւղշն էր կտրեր:

— Էս ամառ, մարս, քորս, ձեռքն յախա թոթվեցինք: Էդ մեր պախչային պատերուն ցվիքները բոլորը վար տվավ,— կուսիկին մայրն էր խոսողը:

Ու թելաղրեցին քել Ղուկասին, որ դիակը ուղղակի և կեղեցին տանի, որովհետև կենթաղրեին, որ մայրը դիակին իսկ աեր չպիտի ըլլա: Տակայն հեռվեն, մազերը գզզզված, հրդեհն փախչողի մը պես խելակորույս՝ մայրն էր, որ Միջոյի դիակին կվագեր, ու խելագարի պես իր զավկին դիակը իր կուրծքին սեղմած՝ կուլար:

— Ա՛խ, Միջո, Միջո, իմ ասլան Միջու Տունս ծախե՛: Քեղի դուզախ առնեի: Միջո, Միջո, դուրպան քու հոգուդ, դուրպան քու պոյիդ: Միջո, արթնցիր Միջո, իմ ասլան Միջու:

ՉԱԼՈ

Ավելի ծեր, քան մեր դյուղին երեցփոխը. սակայն անոր պես ակնոց շէր գործածեր Զալոն:

Երկու լայն տերեներու նման ականջները կախ էին, պուլ՝ թույլ, այս կոնակին վրա կծկելու անկարող, Ծանր ու

միշտ վար ինկած կոպերը աշքերուն մելամաղձոտ երևոյթ մը կուտային, Դեմքը խորհրդավոր էր մանավանդ, երբ ճամփուն վրա, միայնակ, դունչը լուսնկային տնկած, լուսընկան կհոտվարի

Մեր գյուղի լուսնկան ալ, բոլոր ոյուղի լուսնկաներուն պես, եկեղեցին չ՝ ՚իթեն չէր հեռանար. շատ անգամ անոր վրա կիյնար, Հոն կհանգչերու Զալոյին դունչը, հյուսիս երկարող մագնիսի մը պես, այն կողմն էր միշտ. կկաղկանձեր ու կոռնար պղինձի պես արծագանքվող քարայրներու ձայնով:

Ուառ՝ ու ուառ՝ ու ուառ՝

«Զալո, օշտ, Զալո», — կարթննային, ձայն կուտային դրացիները, Եվ Զալոն լուցնելու համար մութին մեջ կոշիկ, կուժի կառրներ վար կնետեին:

Գեղ նշան էր:

Զալոն կսթափեր. կճանշնար անոնց ձայնը: Ցվիթին մոտ, շապիկ մը վրան մերկ սրունքը քերող Ուստա Զաքարն էր:

«Հեյ, Զալո, օր մալ էս Սուրբիկին մեռնելու խապարը շտա՞ս»:

Կկատակեր Ուստան քնեն թափթփած աշքերու խնդուքով:

Մեր, իր կյանքին վրա գողզողացող որբեայրի Սուրբիկը կլսեր. փոքրիկ պատուհաննեն կախված դեղին սեխի մը պես դեմքը երերցնելով կհայնոյեր, կտրտուար, մութին մեջ կանիծեր անվերջ:

Ուստա Զաքարին հաճույքն ալ այդ էր:

Շատ անգամ մեռել չկար. Սակայն ո՞վ հասկցած էր Զալոյին և լուսնկային գաղտնիքը կախարդական, — այն շան կախարդական, որքան զմբեթին և լուսնկային մտերմությունն էր Զալոյին համար:

Զալոն կլսեր. կսիրեր իր մտերիմ ձայները լսել իր մինակութենեն շարսափելու համար, Ոտքերուն վրա կելլեր, պոշը կերերցներ, հետո, երբ Ուստան հեռանար ցվիթեն, Զալոն փոշիներուն վրա կերկննար, լեզուն ներս կառներ, ու դունչը երկու խաշածն ոտքերուն վրա երկնցուցած՝ կքնանար անհանգիստ, ընդհատ ընդհատ կաղկանձումով:

Լուսության մեջ Զալոն քանի մը անգամ գլուխը վեր կառա

ներ: Ոչինչ. թերես ցվիքեն կատու մըն էր, որ անցավ, և կամ փողոցին հսկա սայլն էր, որ մեծ շումն մ'առավ:

«Է՞հ, սա սայլերը ո՞րքան ծույլ ու խորունկ կրնանան. չեն արթննար, մինչև որ մարդիկ շգան, շհրմշտկեն, ականջներ շանցնեն, եզները լծեն. այն ատեն միայն կարթննան, ու կսկսին դեպի դաշտ քնաթաթախ, լալկան ճղրտուք մը», — կմտածեր Զալոն.

Լուսաղեմին, խորունկ անդունդեն եկող ոտնաձայնե մը կարթննար միշտ: Զալոն կճանշնար այդ ոտնաձայնը. կելլեր, կոնակին փոշիները կթոթվուեր, բերանը լայն բացած կառանջեր ու կքալեր այն ուղղությամբ, ուրկե ժամկոշը պիտի գար:

Զալոն, պոշին վրա բսվելով, կմոտենար անոր. խնկահու փեշերը կհոտվտար այնպես, ինչպես բորուաներ հիսուսի փեշերուն պիտի բսվեին, զերմեռանդ ու երկյուղածորեն. որովհետեւ Զալոյին համար բովանդակ աինզերին մեջ շկար այնքան ամենակարող մեկը, որքան ժամկոշն էր:

Արեք անոր ոտնաձայնեն կարթննար ու ասազերը մեկիկ-մեկիկ կպահվեին. լուսնկան կտժգուներ, թիթեղի գույն կառներ. երբ ժամկոշը գուրս ելլեր տունեն: Անոր ոտնաձայնեն պատերուն ստվերները՝ տեսնդե բռնված՝ կդողդողային: Արդյոք ժամկոշին հրամանովը շէ՞ր, որ լուսնկան գիշերները գմբեթեն չէր հեռանար: Ժամկոշը, եթե ուզե, նույնիսկ մսավաճառ Կյուրեղի բոլոր միսերը վար կառնե ու շուներուն կրաշխե, ժամկոշի զորությունը մեծ էր Զալոյին համար:

Իրավ ալ, ժամկոշի ոտնաձայնեն արեք կարթննար, աքաղաղներն անոր անցքը կշնիորեին. ստվերները, տան սողնոցներեն ներս անկյունները կսողոսկեին:

Գյուղին մեջ կսկսեր եռուզեռ մը.

Գոթանենց տան մշակները եզները գուրս կհանեին, խոսիերը կհնչեցնեին՝ ակամա քարերուն զարնելով, եզներու վզին սամիները կկապեին, ու քոթոթ՝ մեկ ականջին ներսի մասը դուրս քրշած իշու. մը վրա կրառնային սերմնցու թորանը:

Զալոն հոն էր. իր ետեի երկու ոտքերուն վրա պազած՝ արագ-արագ իր թավ պոշը գետին կզարներ, — նշան իր բարի ու անսահման ուրախության:

Ո՞րքան կարոտցեր էր մարդիկ:

Աւ ձիերու մետաղային խրխինջներուն ու աքաղաղներու սուր կանչերուն ու մշակներու աշխատանքին հետ, Զալոն ալ մերթ ընդ մերթ իր բամբ ձայնը կճգեր՝ գոհ և խնդումերես:

Զալոն, իր ծանր պոշը գետին քսելով վիզը կախ, մինչև խաշաղը բամփու կղներ մշակները ու կվերադառնար հոն, ուր շուկայի բոթոթ շուները՝ վաղուց դիրք գրաված, անհամբեր կսպասեին մսավաճառ Կյուրեղին:

Կյուրեղ կուշանար:

Շուներն շատերն իրենց վրա քթվտելով զբաղած էին. մեկը իր վերքը կլիզեր. ուրիշ մը երեք ոտքերու վրա կաղալեն նեռ նոր կուգար. մեկալը՝ քարերուն վրա շորցած արյունը կլիզեր — տկլոր ու քոսոտ շուներ՝ մազերնին թափածի:

Այդ բոլորին մեջ էն լուրջը Զալոն էր՝ մտածկու դիմագծով, պատկառելի, ինչպես գտավոր մը:

Կյուրեղ կուգար իր ատենին. սակայն շուներուն այնպես կթվեր, թե ան միշտ կուշանար:

Փողոցի անկյունեն կտեսնվեր Կյուրեղ, յուղոտ կողքով մայր տոմարը անութին տակ. այս անգամ այժի մը հետ կքաշըզեր:

Կյուրեղի ամեն մեկ շարժումին կհետեւեին շուները՝ անհանգիստ, սլվլուկ աշքերով: Երբ ան պատահաբար իրենց մոտենալու ըլլար, բոլորն ալ իրարու վրա կիյնային, ճամփա կուտային: Անոր տրամադրությունը հասկնալը շուներու համար շատ դժվար և իմաստուն աշխատանք էր:

Է՞հ, ի՞նչ ուժ. Կյուրեղ մատի փոքրիկ շարժումով մը կբանար դուռը: Շուները անոր ուժեն, անոր դիվային կերպարանքեն կսարսափեին. որովհետև շատերը անոր հարվածեներն հաշմանդամ դարձեր էին:

Շուներուն այնպիւ թիլեր, թե Կյուրեղի դեմքին բոլոր զգայարանները իրենց տեղերեն խախտած էին, Այդ երեսութը կուտային մասնավորապես անոր թավ հոնքերուն տակ ապաստանող շիլ աշքերը: Խոշոր քիթը կարծես ճակատին մեշտեղեն կախված էր. ակուաները սխալ շարված էին. ականջները վեր վար փակցված: Անոնց այնպես կթվեր, թե այդ զգայարանքները բոլորը մեկ կշարժեին, երբ կբարկա-

նար և կամ մսին գինը կպոռար: Զալոն մանավանդ աշքերը — շէր հեռացներ Կյուրեղին եղջյուրածե պեխերուն քովի այն խոշոր խալեն, որ պիծակի գույն, սլիծակի ձեւ ուներ, սակայն քիթին քովեն շէր հեռանար:

Կյուրեղ դանակով լեցուն կաշիե գոտին կկապեր, արյունոտ, կապույտ շապիկը կհագներ ու դուրս կելլեր:

Հոն այծին շուրջը կհավաքվեին գեղին կոշկարն ու արոր, մաճ շինող Ուստա Զաքարը. կանուխ կուգար նաև երեցփոխը իր ճաշին համար լավ երշիկցու մը ապահովելու:

«Լավ մսացու է, հը», — կգովեր երեցփոխը:

Զալոյին կարծիքն ալ այդ էր:

Իսկ այժը կորոճար արագ, մկրատի նման իր կզակները շարժելով, Ուներ փոքրիկ մորուք մը, որ կշարժեր կզակին հետ արագ-արագ: Անոր աշքերը՝ կապտորակ քարերուն ու կանալ մամուռներուն վրայեն սահող առվակի գույնն ունեին, Անմեղ, սիրոն այծ մը, որ թերևս երեկ, բլուրին վրա, փունչ մը խոտ բերանին՝ կապույտ ճանճի մը բզզյունին կունկնդրեր, այժմ՝ անգիտակ իր վախճանին՝ կորոճար, հաճախակի կճղակները գետին կզարներ աղտոտ ճանճերը քշելու համար. նույնիսկ եղջյուր կրոներ իրեն շատ մոտեցող աղտոտ շուներուն:

Կյուրեղ անգամ մըն ալ իր դանակը երկաթին կքսեր ու այծին կոտոշներեն կքակեր կապը. հետո՝ դանակը կխածներ. մեջքը դեմի մը պես այծին վրա կծոեր, կրոներ անոր երկու ոտքերն ու թրփի գետին կծգեր:

Այժը կաղաշեր, օտարոտի ու լալկան մայունով, Ցորյան ներուն վրա բոլորակ դարձող փոքրիկ փոթորիկ մը կըլլար, կցնցվեր, կթփրտար. այդքան միայն: Արյունը միայն շուներուն վրա կցայտեր: Շուները ավելի կմոտենային, կխոային, կխոխոային, արյունը լակելու համար զիրար կհրմշտկեին:

Այդ շուներուն մեջ առաջնությունը Զալոյինն էր. շատ հեղ ուրիշ խոշոր շան մը հետ, դեմ դեմի, կսկսեր շատ կարճ գզվտուք մը, որ կվերջանար իր հաղթությունով. քոսոտներուն մեջեն հանկարծ կպատժեր փոքրիկ, աներես շնիկ մը: որ ճաշալով անկյուն մը կքաշվեր:

Շուները կվախնային Զալոյեն. թեև տարիքոտ, սակայն վարպետ կովող մըն էր:

Մատղաշ արևը, ճարպու մսի գույնով — ինչպես կնկատեր Զալոն — ցվիքներեն վար կկախվեր ու հետզհետե վար կուտար, կճերմկնար, կհասներ մինչև այծի փոստին, որուն վրա Կյուրեղ փոքրիկ կացինով այծի ոսկորները կոտրած ու շարդած էր միսը, որ ներկված էր կարմիր ու ճերմակ գեղեցիկ գույներով:

Կյուրեղ մսի կտորները կեռերուն վրա կշարեր: Օ՛հ, այդ կեռերը այնքան բարձր էին Զալոյին համար: որքան երկինքըն էր:

Շուներեն շատեր կսպասեին. կացինի հարվածներեն նետված ոսկորի կտորներուն ետեն կվազեին. կսպասեին, մինչև որ բոլոր միսերը կեռերուն վրա կախվեին. մինչև որ կտոր-կառը ծախվեին. մինչև որ միսը հատնելու բլլար:

Զալոն սպասող շուներեն չէր: Երեցփոխին ուսերուն պես կհավաքեր իր պոշը ու իր բնակած փողոցը կերթար, ուր արդեն մանուկները վաղուց արթնցած էին. բուխարիկներեն ծուխը վաղուց սկսած էր, ու ժամվորներ դուրս կուգային: Զալոն եկեղեցիին ճամփուն վրա կկենար, կխառնվեր անոնց հետ ջերմեռանդ ժամվորի պես:

Ժամվորները կանցնեին, Արևին հետ, փողոցին մեջ կմաղվեր հացի բարկ հոտ մը:

Գոթանենք հաց կթսեին:

Բարկ թոնիրին վերե, հացթուխը՝ բոցեն կարմրած, թոնիրին վրա կծոեր, կելլեր, վրան զլուխը զորշ շորերով փաթաթված: Հարսներ, աղջիկներ գունդ կգնտեին, ալիկ կրանային մեծ ու կլոր լուսնկին պես: Պլիկները խոնջայեխոնջա կնետեին, մինչև որ հասնեին հացթուխ Սառիկին, Սառիկը կառներ, մալեզ կբսեր ու արագ, շատ արագ թոնիրի կարմիր կողին կտաներ:

Լուռ ու հանդարտ շուրբի մը պես՝ կրակտան դուան վրա կեցողը Զալոն էր: Գլուխը վեր վար կշարժեր, պոշը կերերցըներ, Օ՛հ, այդ պահուն, անոր աշքերը որքան բարի էին, մեռոնի գույն ունեին, կարծես մեռոնի երկու խոշոր կաթիւները բլլային:

Զալոն աներես չէր, ներս մտնել չէր համարձակեր. միայն դունչը մարմնույն հետ ավելի ներս կերկարեր, երբ մեկը պատահարար իրեն մոտենար:

Չալոյին առջև շատ անգամ ամբողջ հաց մը կնետեին, որովհետև փողոցին փորձառու պահակն էր. տուները կհրսկեր, Տանիքներուն վրայեն շատ արագ անցնող հովն իսկ կիմացներ:

Չալոն՝ գոհ ու կուշտ, ևտեի երկու ոտքերը կծալլեր. իր սովոր հետ, առջեի երկու ոտքերը երկնցուցած, սեմին քովը կպառկեր: Ան չէր շարժեր նույնիսկ, երբ հավերը պոշին վրայեն կանցնեին և կամ հավագ մը անոր կոնակին վրա թառեր մեկ ոտի վրա:

«Պերեմերով ըլլի խաթունա:

Չալոյին հետո այս անգամ հացին հոտը առնողը կուզմուրացիկն էր: Վախվխելով ձեռքին փայտը միշտ Չալոյին կողմը բռնած, կօրհներ տունն ու տավարները. շահիլ հարսներուն երկար արև կբաղձար. Հայր Աբրահամու սեղանին առատությունը կցանկար բոլոր տուներուն: Մուրացիկը չէր տրտնջար, կօրհներ միենալուն անկեղծ բաղձանքով, եթե մերս ժերն նույնիսկ. սակայն յառշոր դռներով, մեծկակ ախոռով գեղացուն տուննեն ո՞վ կրնար մերժել:

Չալոն աշքերուն տակեն կնայեր, կգմուտար, նույնիսկ տնեցիներուն ծառայություն մը մատուցած ըլլալու համար, քանի մը անգամ մուրացիկին վրա կհաշեր ու կլոեր, երբ իր անունը տային: Սակայն Չալոն միշտ կասկածու էր, կիսախուփ աշքերով. ատեն-ստեն վեր կառներ իր կոպերը ու կնայեր, մինչև որ հեռանար մուրացիկը:

* *

*

Կեսօր է: Արևը Գոթանենց շարտախը ինկավ: Արևեն ու հացեն հետո այս անգամ ամբողջ փողոցը մանուկներու ձայնով բռնված էր: Մանուկները դպրոցեն կելլեին, Չալոն արտորանքով փողոց կելլեր, զվարթ հաշյուն մը ձգելով: Մանուկներուն հետ կխառնվեր. դունչը անոնց ձեռքերուն, փեշերուն, երեսներուն կբսեր: Մանուկները անոր հետ կխոսեին այնպես, ինչպես փրարու հետ, և չէին ուզեր հավատալ, թե Չալոն իրենց խոսածներեն շատ բան չէր հասկընար: Մինչև դպրոցին բակը կընկերանար մանուկներուն, անոնց հետ վազգգելով: Չալոն բանի մը անգամ փորձած էր

մանուկներուն հետ եկեղեցի ժանել. բայց զարմացած էր,
թե ինչո՞ւ ներս շէին թողերու

Ժապավեն կապող ու իրենց տերերուն հետ տոնավաճառ
երթող բաղդինի շուներուն պես, Զալոն հնարամիտ ձեեր
շուներու սակայն մանուկները զայս շատ կսիրեին:

Զալոյին ընտանի ծայնը, մտերիմ գիմագիծը, մանավանդ
շարաճճի կասակներու դիմացող բնավորությունը բավական
էին, որ մանուկները իրենց հաց ու պանիրին կեսը անոր
հետ բաժնեին ու փողոցին վրա անոր հետ ճաշի նստեին:

Մանուկները կհեծնեին անոր վրա, պոշը ու ականջները
կքաշեին. բայց երբ հեռվեն շուներու զզվոււքի մը ծայնը
կլսվեր, Զալոն հանկարծ վար կթափեր իր վրա հեծած մա-
նուկները, և կփութար կովի վայրը. կպատահեր որ այդ պա-
հուն մանուկի մը գլուխը գետնին էպարնվեր, և լալեն մոբը
քով գանգատի կերթար:

«Ո՞վ զարկավ զավակս»;

«Զալոն», — կպատասխաներ Շոնքրիկը և միտքը կղներ
այլես Զալոյին հետ շխոսիլ, քեն պահել:

«Զալո, Զալո», — կկանչեր ճպոստ երեսով Սրբոն:

Զալոն, պատերուն տակեն քսվելով, խնդումերես, կմո-
տենար մանուկներուն ու անոնց քով կնսաեր, Սրգոն կհա-
ներ իր գդակը ու Զալոյին գլուխը կղներ. անոր ուսերեն
կողմնակի կկախեր նաև բերականին պայուսակը ու հետո,
բերականն անոր քթին դեմ բոնելով, կըսեր. —

«Կարդա՛, Զալո, Ա, Բ, Գ»:

«Ա, Բ, Գ» կկրկնեին մյուսները:

Զալոն՝ լեզուն դուրս ձգած՝ հեալով անոնց երեսին կնա-
յեր, ծույլ աշակերտի մը նայվածքով, — անորոշ ու բթա-
միտ, Սրգոն կնեղանար. կհաներ գլխարկն ու պայուսակը.
Զալոյի երեսին ապտակ մը կիշեցներ այնպէս, ինչպես վար-
ժապետը հաճախ իշեցուցած էր իրենց երեսին. Ու հեղ մ'ալ
բոլորը մեկ կվագեին դպրոց: Զալոն ալ անոնց հետ մինչև
դպրոցին դուռը կվագեր ու հետո՝ մոռւթը կախ՝ կվերադառ-
նար, երբ դպրոցին դուռը կզոցեին իր դեմ:

Երեկոյին Գոթանենց փողոցին ոենճպերները, կերակուր-
նին դղալտելե հետո, դուրս կելնեին. իրարու ծայն կուտա-

յին ու կհավաքվեին ձեթ քարին քով։ Հոն էին նաև Ռւստա Զաքարը, երեցփոխն ու զորեպան Թադոսը։

Անոնք իրենց ոտքերը ծալլած, պատին կոթնած, կողմնակի և կամ սստամորսի վրա պառկած կխոսակցեին։

«Վախտնոք յոթը զորիներով Տիարպելիրի Մատենին որ մոտեցանք», — կսկսեր Թադոս իր կյանքի հեքիաթոնակ պատմութենեն։

Հեքիաթը դեռ շմնցած, հեղ մ'ալ տեսնես. Էթսդ, կամաց մը կմոտենար նաև Զալոն ու շիփշիտակ անոնց շարքին կնստեր։

«Էդ ժամուն կոշնակը բըխ բըխ է, Սահակ. սանկ, ձայնավոր կոշնակ մը շկախե՞ք», կխոսեր ոենճպերներեն մին՝ երեցփոխին։

Անկասկած Զալոն եթե գիտնար, որ երեցփոխը ինչ պաշտոն ունի եկեղեցիին մեջ, ինքն ալ ոենճպոր նման պիտի բողոքեր կոշնակի ձայնին մասին։ Զալոն վաղուց նկատած էր, որ կոշնակին ձայնը հետզհետե կտկարանար. այդ իսկ պատճառով լուսնկան սկսած էր շատ դանդաղիլ ու գմբեթեն շատ ուշ հեռանալ։

Զալոն իր կյանքեն՝ շատ բաներ ուներ պատմելիք, քան երեցփոխը։

Երեցփոխը գրեթե ոշինչ ըրած էր իր կյանքին մեջ. սիրած էր եկեղեցին և մեկ մըն ալ կաղամբի բուրշիով պատրաստած ձկածեղ. ահա բոլորը։

Իսկ Զալոյի կյանքը եղած էր արկածալից. ան կրնար իր կոիվներեն պատմել, գիշեր ժամանակ գողերեն ստացած վերբերը ցույց տալ։ Ան կրնար, ծերացած ու քաշալ ասպետի մը պես, իր կլանքեն հեքիաթներ պատմել, եթե միայն իր վանկերը երախայի և կամ ալիքի ձայներուն պես կցկտուր, անկապ շըլլային։

Զալոն անոնց խոսած երկար բառերեն շատ բան չէր հասկնար. անոնց դեմքերու մկանային շարժումները դիտելի ձանձրացած՝ կսկսեր ետքի մեկ ոտքով իր վիզը քերել Սակայն ամեն անգամ, երբ երեցփոխը կխոսեր, Զալո կդաշտեցներ իր քերվտուքը, ականջները կշտկեր ու շեշտ կնայեր անոր դուրս ցցած կոկորդի ոսկորին, որ մաքոքի նման վեր վար կիշներ, բառեր կգործեր։

Երեկոյին ուշ ատեն կրամնվեին իրարմեւ է՛հ, մարդիկ բոլորն ալ հեռացան, Զալոն մինակ էր, նորեն լուսնկան, Զալոն իր մոխիրն անկողինը կշտկեր Ա՛խ, նորեն իր այլանդակ երազները, Այդ գիշեր լուսնկալին լայ-նության վրայեն սև կատու մը անցած էր՝ զգույշ քայլերով։ Զալոն արթնցավ. ոռնաց... ախ, այս ժամկոչն ինչո՞ւ կուշանար։

* * *

Ամառվա տաք միջօրեի մը, գյուղը գրեթե ամայի էր, դպրոցը՝ փակված, զյուղացիները րոլորն ալ դաշտի աշխատանքի լծված էին։ Շուները՝ շողուն, առվին եզերքները կպառկեին և կամ բաց մնացած տուներէն ներս, թաց ու զով տեղեր կապաստանեին։ Զալոն դպրոցի ճամփուն վրա, միսմինակ, արևին տակ կեցած էր, անորոշ ու մելամաղձոտ։

Այդ օրը դպրոցի մանուկներուն ան իզուր սպասեց, Քանի մը անգամ մինչև դպրոցին դուռը գնաց. փակ էր. թառթերը դռան վրա՝ անորոշ աղմուկներ ըրավ։ Դպրոցի բակը ամայի էր, ինչպես թափուր մնացած փեթակը մեղուներուն։

Աշխարհը ի՞նչ շուտ փոխվեցավ, — մտածեց Զալոն։

Անոթի էր, Դունչը՝ Գոթանենց բաց մնացած դռնեն ներս երկնցուց. մարդ չկար. Հավերը միայն, բակին մեջ՝ անպետ ձգված երկրագործական գործիքներուն վրա թառած, սկսած էին ձայնավոր եղերական կրկոց մը։ Անդին, տան կատուն արորին տակ ինքզինք կպահեր,

Ու տանիքին վրա անծեղ մըն ալ, փայտյա ձողի մը վրա թառած՝ կկանչեր իսե՞ իսե, ու խաթուն Մամային օճառը զողնալու առիթի մը կսպասեր։

Զալոն քանի մը անգամ հաշեց. մարդ չկար։

Անտարակույս աշխարհը փոխված էր, Այդ օրը, շորարորդ անգամն ըլլալով, Զալոն Կյուրեղին խանութին առջև կանգնեցավ։ Կեռերուն վրա ոչինչ կար, միայն ուկի մը թոքը, ան ալ մեղուներուն ու ճանճերուն կեր դարձած. իսկ Կյուրեղ անդին կոշկակարին հետ խոսքի բռնված էր, Զալոն կամաց մը խանութեն ներս մտավ ու աճապարանքով։

ուղի ոտք մը խածած՝ դուրս ելավ, Կյուրեղը տեսավ. հավաբն տվավ. մեծ դանակն առավ, վազեց ու շիտակ Զալոյի կըռանակին իջեցուց:

Զալոն ձգեց ուղի ոտքը. վայնասունը ամբողջ գյուղը բռնեց — այնքան աղաշավոր, որքան հրդեհված նավի մը ընկղմումը:

Այդ օրը, Զալոն ամբողջ օրը իր մոխիրե անկողնին վրա կզկզաց: Սրյունը կիշներ. կփորձեր վերքը լիզել. սակայն վերքը թիկունքին վրա էր. երկար լեզուն հազիվ կհասներու երեկոյին, գյուղացիները դաշտեն գյուղ վերադարձան. նորեն՝ աղմուկ, նորեն կյանք. փողոցը ծիծաղով լեցվեցավէ Բայց այդ օրը Զալոն իր տեղեն չէր կրնար շարժիլ:

Քանի մը օր հետո, Զալոն սկսավ քալել, ուռեցած վերքով. այլևս Կյուրեղի խանութին առջև երթալ չէր համարձակեր: Հեռվեն, երբ Կյուրեղի ոտնաձայնը կլաեր և կամանոր յուղոտ շապիկին հոտը կառներ, Զալոն՝ պոշը փորին կպցուցած՝ կաճապարեր սային տակ մտնել:

Զալոյին վերքը հետզհետե որդնոտեցավ, այլևս անտանելի դարձավ: Երբ տուն մը մտներ, տնեցիները իրար կանցնեին, փայտի անխնա հարվածներով Զալոն դուրս կձգեին: Գոթանենց դուռը անոր դեմ զոցեցին իսպառ. պատահաբար ներս որ մտներ, անոր ետև տան երկաթե ակիշը և կամ ավելը կնետեին: Անոր վերքը անտանելի էր:

Զալոն՝ այլևս կծկված, փողոցին վրա, անպետ, գլանը կոտրած սայլին տակեն դուրս ելել չէր համարձակերւ Կվախնար մարդերեւ:

Զալոն սայլին տակ կմախք դարձավ. կոնակը աղեղնաձեւ, մազերը սկսան թափիլ. մորթը շերտ-շերտ կողերուն մեջ մտավ, երբեմն միայն սայլին տակեն դուրս կելեր, երբ փողոցը մարդ չկար. ու քնեն նոր արթնցած, աշքերը շեղված, աղտոտ մանուկի մը ձեռքեն կխլեր խոշոր հացի կտոր մը ու նորեն կպահվեր:

Շատ անգամ, իրեն շատ ծանոթ մանուկները, սայլին ջորջը հավաքված կխաղային, նույնիսկ իրեն անունը կկանչեին:

Զալոն կլսեր անոնց ձայնը: Այս, ո՞րքան կսիրեր դուրս

Եղել, անոնց ձեռքերը լիզել, նորեն բարեկամ ըլլալ անոնց հետո Մարդիկ ի՞նչ շուտ շար եղան։

Չալոն գլուխը վեր կառներ պահ մը ու հետո՝ լեզուն կախ՝ աշքերը միշտ գետնին կմնար մտածկուաւ Ան քեն ըրած էր նաև մանուկներեն. որովհետև եղած էին շարեր, որ իր հուն բար նետած էին. նույնիսկ փորձած էին իր պոշեն թիթեղի հին դույլ մը և կամ ծանր բար մը կապել։

Աշխարհ փոխված էր ու Չալոն հասկցավ, թե ինչո՞ւ իրեն համար այս անգամ լուսնկան ու մենությունը ավելի մխիթարական էին, քան ցորեկները։ Գիշերները միայն, երբ այլես մարդ չկար փողոցները, Չալոն սայլին տակեն դուրս կելլեր, նույնիսկ մինչև Կյուրեղի խանութին մոտերը կերպար ու կթափառեր քնաշրջիկի մը պես։

Գիշեր մը Չալոն ավելի հեռացավ, գյուղեն դուրս ելավ ու ինքինք տարբեր աշխարհի մը մեջ զսավլ։ Հոն տուներ շկային, զինք սարսափեցնող ոտնաձայներ շկային, հոն շկար գմբեթ։ Այնտեղի լուսնկան բարտիի մը ծայրեն կախված էր, ու մտավ կանեփներուն մեջ։

Չալոն հեռացած էր մարդերեն, մարդերեն ստացած վերաքը՝ կոնակին։

Ամեն կես գիշերին, երբ գյուղին վրա աստղերու լուսիցունը կախված էր, կանեփներեն և կամ հնձված ցորյաններեն կլսվեր ահավոր ոռնուկ մը։

— Ուառ՝ ուառ՝ ուառ՝

Չալոն կանեփներեն դուրս կուգար, գիշեր ատեն, լուսնը-իին տակ, իր ոսկրուա, աղեղնաձև կոնակով՝ ապառաժի մը վրա տեղավորված՝ այս անգամ դունչը դեպի գյուղ, կոռնար, Անոր ձայնը աստղերեն աստղ կղղրդար. կարծես Նիրվանայի հավիտենական պարապության մեջ ըլլար։

Հո՛ֆ, հո՛ֆ, հո՛ֆ... Չալոյի ծեր ձայնն էր։

Գիշերի ամայության մեջ անոր հաշյունը կձգեր չոփ շոր արձագանք մը։ Ան դիշեր ատեն մինչեւ զյուղ կիջներ, երբ ամեն ինչ լուռ էր. երբ լուռ էին փողոցի շուները։ Ու կքաւո՞ր, լենք, լենք ամայի փողոցներեն, ինչպես անոթի ու նիւհար գայլը անտառին։ Ան շատ անգամ շուներու լակոտներ Իհափշտակեր ու կմտներ կանեփներու մեջ։

Դյուղացիները կսարսափեին անոր ձայնեն։ Անդապահը

կհետապնդեր դայն սպանելու համար. յանավանդ որ ցուրեկ մը, պոշը փորին տակ պահած, վիզը՝ կախ, կանեփներեն դուրս ելած էր ու, գաղտուկ անցորդի մը բավելով, խածած էր անոր սրունքը Խածած էր նաև թումբերեն խոտ քաղող քանի մը գյուղացի կիներու կրունկները:

Չալոն կատղած էր. անոր բերնին շուրջը փրփուր տեսած էին:

Անդապահեն դատ կհետապնդեին դայն գյուղին բոլոր մշակները:

Երեկո մը, Գոթանենց մշակը տեսած էր դայն հոսող առվի մը մեջ պառկած. արագ-արագ կհնար, Չալոն, երբ անսած էր մշակին մոտենալը. ծանր-ծանր փախած էր հեռու. և հոն՝ հորիզոնին վրա վերջալույսին ներքեւ ծալարած՝ սպասած էր, մինչև որ դաշտի բանվորները գյուղ վերադառնային:

Անգամ մը անդապահը հետապնդած էր. սակայն կանեփներուն մեջ կորսնցուցած էր անոր հետքը: Երկրորդ անգամ ատրճանակի գնդակը վրիսած էր, իսկ երրորդ անգամ գընդակը մարմնույն մեջ էր մասած, սակայն շեր վնասած:

Աշուն էր Նույնիսկ հնձվեցան կանելուները: Արագիները՝ իրենց վիզերնին տնկած՝ իրարու ևտեև՝ Չալոյին վրային վաղուց անցած էին: Չալոն դաշտերեն քաշված այս անգամ քարայրներուն մեջ կապրեր:

Մութ գիշեր մը, Չալոն նորեն գյուղ իջավ: Չայն ձուն չկար. աւանիքներեն վեր, տարածության մեջ ուշ մնացած ազուրի սև թև մը միայն կշարժեր:

Չալոն, գունչը գետին, պատերուն տակեն ծանր-ծանր կրալեր. անոր աշբերուն մեջ կարծես վառված ոսկորներու կանաչորակ բոց մը կծխար: Կյուրեղի խանութին առջև կեցավ պահ մը, Անցավ ձեթ քարին բովեն, ուր հաճախ ժողովի նստած էր գյուղի մեծամեծներուն հետ, ու մտավ Գոթանենց փողոցը, որ իր փողոցն էր. կանգնեցավ այն համփուն վրա. ուրկե ժամկոշը կանցներ, կանցնեին ժամկորներն ու մանուկները դպրոցին:

Չալոն, քանի մը անգամ պատերուն վրա միզելե հետու նորեն քարայրները պիտի վերադառնար, երբ հանկարծ ցվիրին վրա շարժող ստվեր մը նշմարեց, Չալոն շարժեց

ականջները, Նկատեց նաև երկու ուրիշ ստվերներ, որոնք փողոցին վրա իրարու մոտ կուպային ու կհեռանային ԱՇ, մութին մեջ անոնց հասակները ո՞րքան երկար կերպեին։ Զալոն հարձակեցավ անոնց վրա ու լախտի ծանր հարվածներին ետ մղվեցավ. նորեն հարձակեցավ, անոր ձայնակցեցան փողոցին շումերը։

Հեղ մըն ալ, պո՞մ... լավեցավ հրացանի պայթյուն մը. Հետո՝ կարճ վայնասուն մը ու փախչող ոտքերու ձայներ։

Դրացիները արթնցան, դուրս թափվեցան ճրագներով ու գտան Գոթանենց լավագույն եզր. Պորոն, փողոցին վրա կեցած, անտարբեր, իր փնջածակերուն հարդերը կմաքրեր։ Գողերն իրենց ավարը թողուցեր ու փախեր էին։

Քանի մը քայլ հեռու, հոն, սալլերուն քով, գտան նաև շատ նիհարցած ու շատ ծեր շան մը դիակը։

Ճանչցան։

Զալոն էր։

Կողերը գողակով սպանած էին։

ԵՐՆԵԿ ԱՅՆ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ռ. Դարբինյանին

— Էս փայտը երկնցուցեր ևս, որ անցած ատեն աշքս մխվի, հա՞, Ես չ'պի մեռնիմ Մխսի, Մխսի. քեզ պես քառսուն քավթառները որ չթաղեմ...

Կպոռար, կդրդրար Մնուշ պաճին իր տանիքեն փոված լաթերը վար առնելով։

Մխսին՝ կերակուրի խոնջայի շուրջ դեռ նոր նստած՝ կլսեր Մնուշին ձայնը, կջղայնանար. դգալը վայր կդներ ու բարձր ձայնով կխոսեր ինքնիրեն։

— Տեր Աստված, դուն սապո ու լուանք տասւ Սատանան կըսե...

— Զեմ, չեմ ուզեր որ թոռներդ էս իմ տանիքիս կողմը անցնին, էս աեղերը փորփրեն, Հեղ մըլ տեսնեմ՝ ծնկները կկոտրեմ, — կշարունակեր Մնուշ։

— Հե՞յ ջատու, ջատու, ալ հերիք եղավ. որ ելլեմ...

(Միսին կելլեր) որ կնիկմարդե վար աչ մնամ՝ ալ ի՞նչ
բանի համար էս պեխերը, — կխոսեր ինքնիրեն ձեռքին փայ-
տը փնտրելով:

Մնուշ ալ իր կարգին կոշիկին թե թը կքաշեր... թերես
նորեն սկսեր երկու ծերերու կոփվը, եթե սովորականին պես
Միսին տղան շմիջամտեր:

Մսիսի ու Մնուշի կոփվը նոր չէր: Ուղիղ երեք տարի էր:
Օր չէր անցեր, որ շդրդրային, շնայհոյեին, շպոռային իրա-
րու: Ըլլար այդ տանիքը կամ եկեղեցին ճամփան: Դրացի-
ները շատ բան չէին գիտեր. շատ բան չէր գիտեր նաև Մըխ-
սին տղան՝ Արութր:

* * *

*

Այն օրերուն Միսին սուզի մեջ էր. հազիվ տասնհինգ
օր կար, որ թաղեր էին իր միակ ընկերը, կինը, Միսին հա-
մար շատ դժբախտ կորուստ էր, որովհետև իր կնոջ, Աննի-
կին հետ մեկ բարձի վրա ծերացեր էր:

Է՛հ, ի՞նչ լավ օրեր էին: Ամառները, երբ ամբողջ գյուղն
կալի աշխատանքին լծված էր, երկու ծերերը դռան սեմին
վրա կնստեին պահ մը:

Երբ արեք իրենց վրա զար ու դիմացի կիսապատին վրա
իյնար, Միսին ու Աննիկ այս անգամ իրենց թոռներուն հետ
ցածկեկ տանիքը կելլեին ու՝ արևոտ պատին կոթնած՝ կնըս-
տեին հանդարտ:

Անոնք հանդարտ էին ու լուռ, սակայն անոնց շուրջ՝ մի-
ջոցին մեջ, կհորդեր գյուղին կյանքն ու առատությունը:

Թոռները տանիքին վրա փայտերով ձի կխաղային, Հեռ-
վեն կլսվեր աղմկոտ աշխատանքը կալերուն: Միջօրեին,
երբ սուզերները սոթտվեին, շատ անգամ երկու ծերերու
վերենն կանցնեին մեղուները խուռնախիտ, իրենց ետև ձգե-
լով հազարավոր լարերով հսկա նվագարանի մը խուլ ձայնը:

Երկու ծերերը, որպիս հովանի, իրենց ձեռքերը ճակատ-
ներուն վրա բռնած, մեղուներու անցքին իզուր կփորձեին
հետեւկի: Անոնց համար կարեոր էր գիտնալ, թե ո՞ր ծառի
կամ ո՞ր այգիի մեջ մեղուները պարս տվին:

— Տեսա՞ր որ կողմը անցան, — կհարցներ Մխսին:

— Ես ի՞նչ տեսնեմ, տնաշեն, ալ ծեր եմ, ծեր, աշքերս շատ չեն զատեր. միայն շուրջի պես բան մը տեսա, — կխոսներ Աննիկ:

— Ինձ էնպես կուգա, թե Մարկոսենց ուռիներուն վրա պարս եկան:

— Ես էնոնց ձենը լսեցի միայն:

— Մինասենց էզուն մեջ պարս տվին, — ձայն կուտար թոռներն մեկը, որոնք նույնպես իրենց խաղերին դադրած կղիտեին հետաքրքրությամբ:

— Հա՞, էդպե՞ս, Կերկի Արկիկնց մեղուներն են, Դե՛հ; վազե, իմ ասլան թոռնիկ, — կխոսներ Մխսին. — զնա՛ Արկիկենց կալը. հիմա էնոնց տունը մարդ չկա. բանի, գործի ատեն է, ի՞նչ պի գիտնան: Գնա՛, ըսե, որ ծեր մեղուները պարս տվին Մինասենց էզին, թո՛ղ երթան առնեն, քանի չեն հեռացեր:

Թոռները, բոլորը մեկ, կվազեին, թարվառ հավերը փախցընելով, թե իրենցմե ո՛րը պիտի խլե լուրը տալու առաջնությունը:

Ամառ ժամանակ, երբ գյուղին մեջ մարդ չկար. երկու ծերերու աշխատանքներեն մեկը կըլլար այդ: Այդ աշխատանքեն հետո երկու ծերերը նորեն կնստեին քով քովի: Հեղ մ'ալ տեսնես՝ երկու աքլորներ, կըտ կըտ կտուցնին գետնին ծեծելով իրարու կմոտենային ու կովի կբռնվեին ճիշտ Մխսիի ձեռնափայտին քով:

Մխսին, երբ կտեսներ աքլորներու կովտուքը, իր մեջ կղգար հրճվանք մը, որ հեթանոսական էր: Թող կուտար, որ կովեին. շատ անգամ ինք կուտ կնետեր, իրարու մոտ բերելով կկովեցներ: Այդ պահուն էր, որ Մխսի կատակ մը կփորձեր Աննիկին հետ, իր շպալիխն ծուխը կնոշ երեսին կփշեր, թեր անոր վզին շուրջ կփաթթեր, լաշակին ձեզ կավեր, և կամ կապ մը երկնցնելով, կխոսներ.

— Դե՛հ, Աննիկ, փորձե կտրել էս կապը, Տեսնեմ՝ ուժդ տե՞ղն է:

Աննիկ կխնդար իր նիհար ծնոտով ու կապույտ լինտերով, կառներ կապը և իզուր կփորձեր կտրել, մինչ աքլոր-

Ները կկովեին՝ հոբինելով նկար մը նավասարդյան հին օրեւու:

Օր մը սակայն եկեղեցիին ճամփուն, Աննիկ ըստավ Մխսիին, թե եկեղեցիին մեջ, երկրպագություն չրած սահուն, լունակը ցավ մը շուլվեցավ: Ու Աննիկ ուղիղ անկողին գնաց, Երևք օր պառկելէ հետո մեռավ հանգիստ մահով մը:

Մխսին ինքինք մինակ զգաց այն ատեն, երբ քերեզամանեն վերադարձին տեսավ, որ իր հարսը ժալլած վերցուցած է մեռելին անկողինը:

Մխսին որքան կրազձար, որ միասին մեռնեին, որովհետև միասին ապրած էին բարի ու շար օրեր:

Ամիս մը վերջ Մխսին մոռցավ իր կինը այնպես, ինչպես կմոռցվին բոլոր մեռելները: Սակայն Մխսին իր մինակությունը շկրցավ մոռնալ:

Այս անգամ, առանձին տանիք կելլեր, աքլորները կկրովւցներ, թռոներուն հետ կկատակեր, կալի աղմկոտ աշխատանքին կունկնդրեր, սակայն մինակ էր, մինակ, Մխսին օր մը տեսավ, որ դրացի Մնուշը իր լաթերը փոելու համար իրենց տանիքեն կապ մը կկապեր:

— Կեցիր Մնուշ, էղպես շըլլար,— խոսեցավ Մխսին: — Կեցիր, վարեն երկաթե հալխիկը բերեմ: Էնպես լավ է:

Մխսին բերավ երկաթե օղակը. կապը ինք անցուց, մյուս ծայրը սյունի մը հաստատեց ու օգնեց, որ Մնուշ լաթերը փուի:

Երեկոյին, երբ Մնուշ լաթերը վար կառներ, մոտեցավ նորեն ու ուզեց օգնել: Աշխատանք մը, որ իր կյանքին մեջ ցույց տված չէր դրացիներուն, ոչ իսկ իր կնոջ: Մնուշ զարմացավ լուռ:

Ու ալ ամեն օր Մխսին կռնակը պատին կոթնցուցած կուպասեր, որ Մնուշ տանիք ելլեւ: Մխսի ինքն ալ չէր գիտեր, թե ինչո՞ւ այդ սպասումը, Զէ՞ որ ծեր էին ինք ու Մնուշ:

Մխսին և Մնուշը երկար տարիներու դրացիներ էին, Մնուշ վաղուց կորսնցուցած էր իր էրիկը. այժմ, մոտ հիսուն տարեկան, Մխսիինց պատկից, իր բրիշակը քաշված, ապրելու շամար ջայր կմաներ, հաց կեփեր ու իրիկուն առավոտ եկեղեցի կերթար:

Օր մըն ալ հաց եփած տեղին Մնուշ տանիք ելած էր ու
ձայն ձգած ճռ՝ ճռ՝ ճռ, հավերը կկանչեր:

Մխսին հոն՝ պատին կոթնած՝ իր համրիլը կբաշերու Այդ
օրը Մնուշին ձայնը եկեղեցիին մեջ երգված սաղմոսին շափ
անուշ եկավ, մանավանդ որ Մնուշ՝ հացեփող լաթերուն մեջ
փաթթված՝ ավելի գեր կերևեր, երեսը թռնիրի բարկ կրակին
կարմրած, ճակատին, երեսին վրա բրտինքը կպտղեր:

— Ի՞նչ կընես Մնուշ, հավերը կկանչես, Հա ձեր հա-
վերեն մեկը էղ բակը անցավ,— խոսեցավ Մխսի, ձայնը
երերցնելով:

Մնուշ Մխսիենց տանիքն անցավ ու բակին հավերը կան-
շելու գամար, նորեն իր ձայնը ձգեց:

— Հա՞ց ես եփեր, Մնուշ. Եկ, նստե, հեր օրհնած, աշ-
խարհը մեռնի կա,— շարունակեց Մխսին:

— Է՞ս, ի՞նչ ընենք, բանի ուժ կա՝ ապրուստնիս ճարենք:

— Որ բանի պետք ունիս, ինձի ըսե. Մնուշ. ախըր դրա-
ցիներ ենք:

Եվ ավելի մոտենալով ու ձեռքը պեխերին տանելով,
ըսավ.

— Էս տարի մեր կալը լավ էր: Թե որ ցորենի պետք
ունիս, մի բանի պարկ ցորեն ձեր տունը կձգեմ. թող տղաս,
Արթուրը շգիտնա:

Մնուշ կասկածեցավ:

Չորս կողմերեն, բակին, բարձր տանիքեն, սանդուղնե-
րեն հավերը եկած հավաքված էին Մխսիի և Մնուշի շուրջը
Փոքրիկ կենդանիները վիզերնին տնկած կթրվուային և
փղուր կսպասեին անհամբեր. որ Մնուշ իրենց կուտ ցաները
թոլորովին անգիտակ այն ողբերգության, որ պիտի պայթեր
անձրեսվ հղի ամպի մը պես: Մխսի հարմար առիթը գտած
էր իր ցանկությունը հայտնելու: Գյուղն ամբողջ աշխատան-
քի մեջ էր: Թոռները վար, փողոց զրկած էր: Ցածկեկ տանի-
քին վրա հավերեն զատ ոչ ոք կար:

— Հա, փառք Աստծո, ինձի պես ուժդ տեղն է,— շարու-
նակեց Մխսին, աշքերը խլրցնելով:

— Երեսդ ալ. ըսես, Մնուշ, վառվոան վարդ է գարձերը
Մնուշին կասկածը ճիշտ էր:

Երկինք ինչո՞ւ չէր փլեր, արևն ինչո՞ւ չէր խավարեր...

Մնուշ, հակառակ որ հայհոյող, պորպորան կին էր, լոեց: Է՞հ, ի՞նչ պիտի ըսեն, երբ դրացիները իմասնան: Ու հերսոն՝ սանդուղներեն վար իջավ, իր ետև ձգելով հավերու երամ մը:

Մխսին հանցավոր աշակերտի մը պես ւշտհ մը զդջացած՝ մնաց իր կանգնած տեղը, շրթներուն տալով սուլելու ձեւ:

Մխսին ինքն ալ զիտեր, որ այդ կատակը ծերերու համար չէ: Է՞հ, ի՞նչ կըլլար, դրացիներ էին, երնային քով քովի նստիլ. մինակությունը չէր բաշվեր...

Հաջորդ օրը Մխսին նորեն իր սովորական տեղն էր, արեւոտ պատին ներքեւ: Մնուշն ալ երգիրին փայտը շտկելու համար տանիք ելավ, պորպոր, բարկացավ ու իր տանիքի սահմաններեն անդին քշեց Մխսիին թոռները, անոնց ետեղնեն նետելով իր կոշիկը, որ քիչ մնաց Մխսիի զլիխին վրա իյնար,

Մխսին զիտցավ պատճառը: Գրեթե շղայնացած՝ անորոշ բաներ մը մրթմրթաց: Ի՞նչ պիտի ըսեն, եթե դրացիները իմասնան, Զգաց, որ հանցավորը ինքն էր ու լուց շատ զժվարությունով:

Ուրիշ օր մը Մխսինց աքաղացը Մնուշին կիսապատին վրա թառեցավ, թերը թափահարեց, վիզը երկարեց ու սկսավ երգել: Կո՞ւ կո՞ւ հազիվ ըրած էր: Երբ Մնուշ վրա հասավ, իր պատեն վար քշեց աքաղաղը, ձայնը կես խեղդելով:

Մխսի կտեսներ այս բոլորը: Ալ ինչպես համբերեր: Ի՞նչ բանի համար էին իր պեխերը:

— Ինչո՞ւ աքլորը վար ձգեցիր: — պոռաց Մխսին՝ ձեռքը ոտքը գող ելած:

— Ինչո՞ւ պատիս վրա կթառի:

— Պիտի թառի:

— Զպիտի թառի. որ թառի՝ գլուխը կկտրեմ:

— Ես ըլ քո ծնկներդ կչարդեմ:

Թերեւ կոփվը ավելի տաքանար, եթե դրացիները վրա չհասնեին:

— Աքլորը պատին վրա է թառել. ի՞նչ կըլլա եղեր, — կիսուեին դրացիները, իհարկե ոչինչ գիտնալով:

Ուրիշ անդամ Մխսին կթելագրեր իր թոռներուն, որ Մնուաշն երդիքեն վար քար ձգեն, ցվիքը քակեն:

Մնուշ Կդրդրար, կանիծիր, տանիք կելլեր. Մխսիի թոռներուն էտեն կվաղեր, Եվ գրացիները նորեն կլսեին անոնց կոհվն ու հայճոյությունը:

Մխսիի և Մնուշի ատելությունը հետզհետե խորացավ: Մխսին նույնիսկ չէր ուզեր, որ Մնուշին փուած լաթերուն շուրը իրենց տանիքին վրա իյնար, Վաշ այն օրվան, որ Մնուշին մեկ հավը իրենց տանիքին կողմը անցներ:

Ի՞նչ լավ օրեր էին. երկու դրացի աքաքաղները. հակառակ իրենց ասպետական կոշումին, գրեթե միշտ հաշտ էին իրարու հետ:

Է՛հ, մարդիկ զարմանալի են. ի՞նչպես հավերու հաշիվ-ներուն կթափանցեն, զիշեր ցերեկ իրենց բայլերը կհսկեն,— կմտածեր Մնուշենց աքաքաղը. որովհետև Մխսին իր ձեռքի փայտը կնետեր ամեն անգամ, երբ աքաքաղը ուզեր Մխսի-ենց պրատին տակ կտկտացող նախշուն հավին մոտենալ:

Մխսին ձեռնափայտով Մնուշին հավերուն կեսը հաշմանդամ դարձուցած էր:

Անձրեսու երեկո մը. Մնուշ սավան մը ձգած վրան, տանիք ելավ՝ տեսնելու, թե կտուրն ինչո՞ւ կկաթե, Տեսավ, որ ճոթոնը խախտած էր, այն ճոթոնը. ուրկե երկու տանիքներու շուրը վար կվազեր:

Անձրեսու, այդ աղմկոտ տարափին մեջ Մխսին ի՞նչպես իմացավ Մնուշին ոտնաձայնը: Վեր ելավ ու տեսավ, որ ճոթոնը իր դրած տեղը չէր, և, նորեն իրենց տանիքին կողմը տեղավորելով, վար իջավ:

Մնուշ նկատեց, որ հազիվ կաթիլը դադրած էր, նորեն սկսավ, նորեն վեր ելավ, Մխսին ալ իր տեղենու Ու ցվիքին վրա իրարու հանդիպեցան,

— Էղ ճոթոնը շմոտենաս, — խոսեցավ Մխսի՝ բարկացած:

— Հե՞, անաստված, դժոխքի կրակ, ընկողինս ջուրերու մեջ մնաց, — ձայն սովագ Մնուշ մութին մեջեն:

— Էս ճոթոնին տեղը, էստեղ է, էստեղ. հասկցա՞ր, — կխոսեր Մխսին:

— Երեսուն տարի է չս տունն եմ, ես չս ճոթոնը հոս եմ տեսեր:

— Է՞՞, դուն ի՞նչ գիտես, զատու. ես իմ պապիս օրով կհիշեմ, որ չս ճոթոնը հոս դնելու իրավունք շունեք: Թուղթ, կառավարություն կա:

Մխսի և Մնուշ մութին, անձրեսին մեջ կպորպոային:

— Որ բոնեմ՝ ցվիքեն վար կնետեմ, — կպոռար Մխսին:

Դրացիները կհավաքվեին, կմիջամտեին: Մխսի և Մնուշ զրդրալով վար կիշնային, իրենց ետև ձգելով աղմուկն անձրեսին:

Այլևս ամեն անձրեսի Մխսի ու Մնուշ իրար կհսկեինք իրարու ոտնածայն կառնեին, կելլեին. կպորպոային: Դրացիները ձանձրացած էին:

Գիշեր մը, սկսած էր միահորդ տարափ մը անձրեսի: Գարանքներուն դոները կրացվեին կամաց ու կգոցվեին ժիր Ամպը լեռներու ուժգնությունով կպայթեր: Մերթ ընդ մերթ կայծակն էր, որ մթության մեջ կճեղքվեր: Փողոցներուն մեջ, հովք աղմկոտ թիթեղե կտոր մը կգտորեր և կամ տաշ, նիքներեն քշված հին վերարկու մը իր թեերով բարտիներուն կփաթթվեր:

Այդ ահավոր գիշերին Մխսի և Մնուշ, երկու ուրվականներու նման, քվիքին վրա իրար կքաշքշեին:

— Ես ճոթոնը հոս պի ըլլա:

— Հո՛ղ լափի ըլլա:

— Հոս պի ըլլա:

Հեղ մըն ալ, շգիտես, ինչպե՞ս եղավ, Մխսիին ոտքը սաւցափ ու քրի: ցվիքեն վար ընկավ:

Տանիքը բարձր չէր, սակայն իր ծեր ոսկորները ի՞նչպես դիմանային:

Մխսին ինկալ անկողին:

Մխսին մեռնիլք չէր հոգար, է՞՞, որո՞ւ հասկցնես, թե իր ոտքը սահեցավ, այլապես կնիկմարդե վար մնացող չէր, Մխսին ամբողջ երեք ամիս անկողին մնաց. իր կռնակը չէր կրնար շարժել, ոսկորները իրաբմե կփրթեին կարծես:

Դրացիները կայցելեին Մխսիին: Կպատմեր, որ էղ ճոթոնը իր հոր ժամանակ իրենց տանիքին կողմը եղած է: Եթե

ուզե, նույնիսկ փողոցին վրա բացված Մնուշենց տան երադիքն ալ կգոցե։ Թուղթ, կառավարություն կա։

Դրացիներու շարքին օր մըն ալ գյուղի քահանան այցելց։

— Օրհնած, գալածը ծնունդ է. էս լավ բան չէ, ձեզ պես ծերերուն վայել բան չէ. Ե՞կ, հաշտեցնենք,

— Տերպապ, գերեզմանիս վրա մեկ թիզ խոտ բուսնի՝ նորեն ես չեմ հաշտվիր, Վա՛յ, կողս... դու շգիտես էդ կնիկը, տերպապ. ողորմած հոգի էրիկը էդ կնկան սեպեպով մեռավ, Վա՛յ ոսկորներս... թերս է, Տերպապ, թերս։ Ըստ, տեսնեմ, դուն գիր նարեկ գիտցող մարդ ես։

Կփորձե նստիլ, սակայն ոսկորներու ցավեն գլուխը նուրեն բարձի վրա կդնե։

— Ըստ տեսնեմ, ինք մինումար կնիկ, իրեն բուխերիշկեն էդքան մուխ հանելու ի՞նչ պետք ունի։ Թերսություն է Տերպապ թերսություն։ Հեղ մը տեսնես՝ էդ մեր տանիքը պյություն իրեն մուխով ու հավերուն ծրտով է լեցուն։ Հա, հա, մեր հավերը ատանկ բան չեն ըներ, Վա՛յ մեջքս... Է՛հ, որ էս ընկողնես ելլեմ, ես գիտեմ ընելիքս։ Էն գիտե, որ ես ընկողինեն շիմ կրնար ելեւ։ Ոիրա վիրա մեր տանիքին վրայեն կանցնի, էնպես կանցնի, որ կըսես առաստաղը վար պիտի գա։ Հա, հա, ինքն է, ուրիշ մարդ չէ։ Ո՞րը ըսեմ, Տերպապ. ես էսպես կմեռնիմ։ Էդ կնկան հետ չեմ հաշտվիր։

Քահանան իզուր հորդորեց։ Հին կտակարանեն, թուղթ Առաքելոցեն վկայություններ իզուր բերապ. Միսսին հաշտվող մարդ չէր, նույնիսկ եթե Աստված վար իշներ իր կրակեալքերով։

Միսսին բժշկվելու համար նոր մորթված այծի փոսդի մեջ պլլվեցավ, մեջքը, կոնակը նիւպար ձգեց ու վերջապես ելավ անկողնեն։

Վա՛յ Մնուշի զիխին...

Մնունդի օրն էր։ Միսի իմացավ, որ Մնուշ եկեղեցի գացեր, հաղորդություն առեր էր։

Միսսին ամբողջ երկու տարի իր ոտքը եկեղեցին ներս շղապվ, քահանային հետ շխոսեցավ։

— Սուտ է, Տերպապ, էդ քու եկեղեցիդ, էդ քու սուրբ բերդ սուտ են։ Աստված որ եկեղեցին մեջ շպատժեց էդ

կինը. Էդ հաղորդություն տված ատեն էդ քու ձեռքերդ որ շբաշեց, ալ ի՞նչ բանի հավատամ: Եկեղեցի շեմ գար, կմեռնիմ էսպես էհ Աստված, որ ինձմեն հաշիվ հարցնե. ևս իմ հաշիվիս տերն եմ, Տերպապ, գիտցած ըլլաս,— Մխսին խոսեցավ քահանային, երբ օր մը քահանան ուզեց եկեղեցի տանիլ:

Անցավ երեք տարի:

Վրա հասան տեղահանության օրերը: Գյուղացիները վաղուց սարսափի մը հոտը առեր էին: Իրենց երազներուն մեջ մարդագել, հարսնիք տեսած էին:

Կես գիշերին՝ տակալին Մարկոսինց աքաքաղը իր առաջին ձենը շձգած՝ դռները թակվեցան:

Գյուղին մեջ ինկավ շվարում մը: Սայլերը լծվեցան: Ախոռի կենդանիներուն մեջ ինկավ օտարոտի բառալ ու անհանգ տություն Երկն իր պղնձե պարոշը շալկած էր: Ուրիշ մը տանիքեն անկողինը վար կծգեր, մայր մը՝ հացի ծրարին հետ իր կոնակին կապած էր մատղաշ մանուկը: ավելի ուրիշ մը իր ձեռքին տակ ակիշը, մաղն ու տապակը բռնած էր: Մնչիկը ուսիներու ճյուղերով շինված վանդակի մը մեջ իր լավագույն աղավնիներին դրած էր:

Ու բոլորը մեկ հավաքվեցան կալատեղին: Ո՞ւր պիտի երթային՝ ոչ ոք գիտեր:

Այդ բոլորին մեջ ուրախ ու գոհ երեւյթ մը պտտցնողը Հայրապետանց Դանիին էր: Հալած էր իր սուրբ օրերու նովինոր լաթերը ու շատ բան դիտցողի մը պես կհորդորեր և կպատվիրեր գյուղացիներուն, որ հետերնին շատ բան առնելու պետք շունին. որովհետեւ ինք լավատեղյակ աղբյուրե խմացեր էր, որ իսկական Հայաստանը՝ Պին Կյոլի կողմերը պիտի երթան, հոն, ուր մեղրը գետակով կհոսի: Կպատմեր, որ ինքը էղ կողմերը եղած է և մանավանդ կպատվիրեր, որ որքան կրնան խաշխաշի հունտ վերցնեն հետերնին, որովհետեւ էն կողմերը լկա:

Մխսին ալ՝ իր տան դռները իր ձեռքով գողած և փայտյախոշոր բանալին իր զոտիին մեջ դրած՝ կեցած էր անկյուն մը ու կհարցներ հարսին, թե տանիքին երդիքը ծածկեցի՞ր: Կաշվեր. որ եթե անձրկ գա, ամբողջ ջուրը վար պիտի իշտ. մանավանդ որ ճոթոնին նայած չէր. արդյոք Մնուշ ձեռք

գարկա՞ծ էր: Միսին չէր հավատար, որ իսկապես կրամնվեր իր տուննեն:

Հրամանի մը վրա շարժեցան: Ճամփա ինկան սայլերու ևղերական ճշոցներուն հետ, իրենց ետև ձգելով արտ ու այզի, տուն ու տավար:

Ճամփու ընթացքին իրենց խառնվեցան կարավաններ գանազան գյուղերեւ: Հաջորդ գիշեր եղերական գիշերն էր. երիտասարդ տղամարդիկ զատվեցան, կիները հափշտակավեցան. մայրը հարավի, իսկ զավակը հյուսիսի ճամփան բռնեց, Այս բոլորը գեղ երազի մը պես եկան: Միսին ցընվեցավ, այլևս հասկցած էր, որ բաժնված էր իր տուննեն ու սիրելիներեն:

Ու ինք քշվեցավ անծանոթներու հետ անծանոթ վայրեր:

Երեք օր վերջ՝ միջօրեի բարկ արեին տակ, երբ Միսինց կարավանը հանգիստ կառներ: Հեռվեն տեսնվեցավ, որ փոռշուտ մառախուղին մեջեն կմոտենար ուրիշ կարավան մը:

Ամեն անզամ, որ կարավան մը տեսնեին, ճամփուն վրա կեցած անոնց մոտենալուն կսպասեին. իրենց սիրելիները կփնտրեին, իրենց տնեցիներուն մասին տեղեկություններ կհարցնեին:

Միսին ալ իր ձեռնափայտին վրա ծռած, իրենց տան փայտյա խոշոր բանալին գոտիին մեջ, աշքերը հառած կսպասեր կարավանին, որ կմոտենար փոթորիկի մը պես:

Երկու կարավանները իրար խառնվեցան. կհարցուի ուրծեին. ոմանք կգտնեին զիրար: Միսին ալ հարցուց իր սիրելիները, աշքերը պտտցուց և ո՞վ տեսնե, — Մնուշը:

Միսին ձեռնափայտը ձգեց, դողդղաց, թևերը լայն բացած կանչեց, կարծես մեկ բարձի վրա ծերացած երկու ամուսիններ ըլլային:

— Մնո՞ւշ:

— Միսին:

Միսին ու Մնուշ իրարու զիրկ ինկան ու լացին երկու փոքրիկ մանուկներու նման:

Միսին արցունքներուն մեջեն հազիվ ինքինք զսպեց ու կարմիր թաշկինակով աշքերը սրբելով, խոսեցավ.

— Է՞ս, Մնուշ, երնե՞կ այն օրերուն:

ՓԻԼԻԿ ԱՂԲԱՐ

Քահանան անոր անունը Փիլիպոս մկրտած էր, սակայն գյուղացիք Փիլիկ կկանչեին,

Ինչպես որ աշխարհ կուգան եզր կամ ծառը, ճիշտ այնպես ալ աշխարհ եկած էր Փիլիկ աղբարը. եղան պես լարրաշ ու ծառին պես բարի Սաոր՝ անգիտակ իր անսահման բարության՝ իր հովանին կտարածե հոգնած ճամփորդին, և թույլ կուտա, որ թոշուներ վերք բանան իր մարմնույն վրա բույն շինեն, ձագեր մեծցնեն, օր մըն ալ թև առնեն ու թիռ գան: Փիլիկ աղբոր բարությունը անսահման էր ճիշտ այն մենավոր ծառին պես:

Փիլիկ աղբար իր հոր մասին ոչինչ գիտերի Վաղուց մոռցած գեղեցիկ երազի մը պես կհիշեր իր մոր կարմիր կտավի գոզնոցը միայն: Սակայն, երբ մեկը հետաքրքրվեր, Փիլիկ աղբար շատ հաճույքով պիտի բանար իր փոքրիկ կաշին տոպրակը ու զանազան հուսութքներու, ձիու մազերու, փայլուն կոճակներու ու ճիճեռներու շարքին՝ ցույց պիտի տար ծռած, ժանգուտած մատանի մը կապույտ հուլունքի ակով: Փիլիկ աղբար կհավատար, որ այդ մատանին իր մորն է ու կպահեր շատ զուրգուրանքով:

Փիլիկ աղբար շատ կանուխեն որբացած ուրիշներուն դոները մեծցավ: Հորթեր արածեց, հունձրի գնաց, դոմեշ լողցուց, սերմնացան եղավ, տափան տափնեց ու իրիկուն առտու եկեղեցի երթալ լմոցավ:

Փիլիկ աղբար աշխատեցավ շարաշար: Առավոտ շատ կանուխ արթնցավ: Երեկոյին արևեն ուշ ձգեց գործը. օր մըն ալ պարապ շմնաց. սակայն միշտ ախոռի խշայակներուն վրա կքնանար միենույն կապույտ զպունով, թաղիքի միենույն գլխարկով:

Երբ մեկը այգին փորելու պետք ունենար, Փիլիկ աղբարը կկանչեր. երբ ուրիշ մը աղոնը ջրաղացը տանիլ ուզեր, Փիլիկ աղբարը կինտրեր. ավելի ուրիշ մը՝ երբ իր տոնը շիներ, աղյուս կրելու համար Փիլիկ աղբոր կդիմեր:

Փիլիկ աղբար չէր կրնար մերժել, է՞՛հ, ինչպե՞ս մերժեր, երբ իրեն գործ մը կհանձնեին: Ամեն առավոտ, շատ կանուխ, արեին հետ իր հասակին ստվերը օրհնության պես

կտարածեր ուրիշի արտերուն ու այգիներուն վրա. սրտանց կաշխատեր. հոգնելիք չուներ, Ուր որ աշխատեր, օրական իր փորով երեք ժում կերակուր կուտեր. ահա ինչ որ կստանար, որպես վարձ:

— Ես փարան ինչ տընիմ Խաթուն պաճի, պահե՛ սերմընցու ցորեն առ, փորովս հաց ինձ հերիք ա, — կիոսեր Փիլիկ աղբար ամեն անգամ, երբ կփորձեին մի քանի փարա օրակաշիք վարձ տալ:

— Էղ եղն ըխտիացեր ա, լուծքը դրժար կքաշա, մեղք ա, Ակոր աբար, անլեզու հայվան աւ էսօր լծեցի, թեմամ օրը էղ լուծքը ես իլեն Պորոն քաշեցանք: Ես փարան ի՞նչ տընիմ: Շատցուր էղ փարան, կենն եզ մ'առ, — կիոսեր, կթելադրեր ուրիշի մը:

Շատեր նույնիսկ իրենց սեղանին չէին նստեցներ Փիլիկ աղբարը, որովհետեւ շատ տգեղ էր: Անոր երեսը կրիայի խեցիի նման էր, զլուխը՝ խոշոր, մարմինը՝ փոքր ու ոտքերը՝ ծուռ, Ականջները մի քիչ ծանր էին ու վերի մասց միշտ թաղիքք գլխարկին տակ ծածկված:

Եկեղեցիին մեջ իսկ, Փիլիկ աղբար մինչև կոշկանոցին մեջ կկանգներ: Ժողովուրդին մեջ մտնել չէր համարձակեր:

Եթե մեկը բարկանար անոր, չէր դժգոհեր: Երբ ուրիշ մը ըսեր. — «Փիլիկ աղբար, այս ճամփայեն մի՛ քալեր», — իրավունք կուտար, որովհետեւ աշխարհն անոնցն էր ու ինք օսար էր, օտար, ականջները խուլ, աշխարհի աղմուկնեն իսկ կարգած: Փիլիկ աղբար մարդերեն արհամարհված՝ Հիսուսի շափ կսիրեր մարդերը ու անոնց օգտակար ըլլալու համար էր, որ կշարշրկեր ինքինքը,

Քենճպեր Մարկոսին սայլը բեռցված ատենն էր, որ սայւին վար ինկավ ու կորսնցուց իր մեկ աշքը: Ուրիշ մը արտին ապառաժը տեղափոխելու պահուն՝ խախտեցավ իր կողին ոսկորը: Աղյուս կրելեն ուսերը ծոեցան, ջրտուք ընելեն ոտքին եղունգները թափեցան ու մատները ճաթեցան: Այս բոլորը մարդերուն համար էր. և կվարձատրվեր ոսպ ապուրով կամ թանով և կամ սեղանի ավելցած կերակուրներով:

Փիլիկ աղբար հետզհետեւ կծերանար: Ակոր աղբոր եզան պես, Դաշտի աշխատանքները տանիլ այլնս անկարելի էր, մանավանդ որ կողին ոսկորը զինք շատ կնեղեր: ու օր մըն

ալ, կենդանիներու խնամք տանելու համար, Աղայենց տան
մշակ դարձավ:

Աղայենց տունն ուներ կամարաձև ու բարձր դռներ. եր-
կու դռներուն վրա կային զամեր՝ խոշոր գլուխներով, նաև
խեցղետնի ծեռվ ժանգոտ երկաթներ:

Աղային հայրը դեռ ողջ էր, երբ Փիլիկ աղբար մշակ
եղավ: Հաստ փորով ժանր մեկը, որ հաճախ կտեսնվեր՝ պինդ
ջորիի մը վրա հեծած, պարտեզ կերթար, Անոր օրով տունը
ճոխ էր, կային ծառաներ ու սպասուհիներ:

Առաջին անգամ մարդ երբ Աղայենց դռնեն ներս մտներ,
ընդարձակ բակին մեջ պիտի արձագանքեր սագերու ձայնը
մետաղային, Արեին տակ պիտի տեսներ նուզույն մատակ
ձի մը իր փոքրիկ ձագուկով միասին, Անոնց ոտքերուն քով
պիտի տեսներ կտկտացող ու փքացած մի քանի հնդկահա-
վեր. հետո՝ որսի երկու բարակներ իրենց ծվարած տեղե-
րեն վեր պիտի ցատկեին:

Բակի այդ աղմուկը՝ օտարականի մը ներս մտնելուն
ազդարար նշանն էր: Այդ պահուն խոշոր ավել մը անութին
տակ ու պղինձե խոշոր սրթիլ մը ձեռքին՝ ախոռն դուրս
ելլողը Փիլիկ աղբարն էր:

Փիլիկ աղբար այդ տան բակը կավլեր. Հորեն ջուր կքա-
շեր, սագերն ու բաղերը պարտեզ կտաներ, ձիերը կխնա-
մեր: Իր սիրտն ու հոգին կենդանիներուն հետ խառնած՝
անոնց հետ ապրեցավ ու անոնց հետ, ախոռին մեկ անկյու-
նը, հարդե խշտյակի մը վրա քնացավ:

Կենդանիները ծանոթ էին Փիլիկ աղբար բոլոր շարժում-
ներուն: Կճանչնային անոր հազար, անոր քնանալը:

Փիլիկ աղբար, երբ ախոռեն ներս մտներ, ջորին իր գլուխը
անոր կդարձներ, ձիերը կխրխնջեին ծիծաղի պես թեթև ու
հնշուն. ոմանք իրենց վերջի երկու սրունքներուն վրա կփոր-
ձեին կանգնիլ ի նշան իրենց անսահման ուրախության:

Փիլիկ աղբարն էր դայակը, երբ մատակ ձի մը, կով մը
և կամ, մատակ գոմեց մը ծներ: Ինք կըլլար արցունքուտ աշ-
քերով միակ հուղարկավորը, երբ մեռած կենդանի մը ախոռի
սեմեն դուրս քաշեին կապով:

Փիլիկ աղբար, կենդանիներու ծննդյան թվականը հի-
շատակարանի մեջ թեե չէր արձանագրեր, սակայն շատ լավ

կհիշեր, մինույն ժամանակ միտքը պահելով նույն օրվա հատկանշական դեպքերը: — Կոնակը նախշուն կովին ծննդյան օրը, Աղան հարբած էր ու բակին մեջ սպասուհիի մը վզին փաթթվեցավ համբուրեց, Մատակ գոմեշին ծննդյան զիշերը որոտում կար ու կայծակը պարտեզին մեջ տապալեց հսկա բարտի մը:

Այդ ձևով կհիշեր՝ մատակ ձիուն զորի մը ծնանիլը, որով-Հետև այդ զիշեր Աղային կինը ծնած էր տղա զավակ մը:

Անցան տարիներու Աղան մեռավ. մեծ զավակն իր հոր տեղն անցավ, Փիլիկ աղբարն ալ ավելի ծերացավ ու միքանի անգամ հիվանդացավ:

Օր մը Աղայենց տան բակին մեջ թմբուկի ու երգի ձայներն իրար խառնված էին: Իրարանցում, խնդուր ու պար. խոհանոցին մեջ ամաններու աղմուկ. բակին մեջ ձիերու խրխինջ ու մարդերու ժխորու

Աղայենց տան մեջ հարսնիք կար:

Փիլիկ աղբոր համար այդ օրը ավելի հատկանշական էր. որովհետև այդ օրը պիտի հազներ՝ արդեն շատ հինցած, երկար տարիներեն ի վեր գործածված լայնկեկ վերարկուն, որ աղան ողջ եղած պահուն իրեն տված էր:

Այդ օրը Փիլիկ աղբարն ալ՝ իր կարճուկ հասակը խոշոր վերարկուին մեջ կորսնցուցած, թերես առաջին անգամ ըլլալով, իր գոյությունը շեշտող աղմուկը խառնած էր մարդու աղմուկին հետ: Փիլիկ աղբար հարբած էր Բաղերու տան ետև, գաղտուկ, ուրիշ սպասավորի մը հետ խմած էր սեղաննեն ավելցած օղին:

Իր կյանքին մեջ առաջին անգամ էր, որ կհարրեր. նախ ուղեց օղիին համը նայիլ. սպասավորին խնդրանքով մեկ երկու անգամ ևս խմեց: Առաջին անգամ ոչինչ զգաց. հետո նայվածքը պղտորեցավ, ոտքերուն հետ իրար խառնվեցան նաև առարկաները: Փորձեց բաղերեն մեկը ձիերու ոտքերուն քովեն պարտեզ քշել: Որքան մոտենար. կարծես բաղն այնքան կհեռանար. ձեզ կփոխեր, ամպի կտորի կերպարանք կառներ ու կսահեր:

Հետո ձիու մը գլուխը ժիր գրկած համբուրեց ու բարձր ձայնով սկսավ երգել իր միակ երգը, որ հաճախ երգած էր շատ ցած ձայնով, երբ մինակ կրլար.—

Աճենայ շոքավ էդի մեջքին,
Կտուց կտուց զարկավ վերքին,
Զարկավ վերքին, բրալալա:

Էջը ցավեն նուկ նուկ նկավ,
Մեջքը նկեց խոսեցավ.
— Թելի մեջքի մեջքին նստած աճենայ ճարսենուկ,
Ո՞ւ իշխանին ճարս տաճեմ նեզ, աճենայ ճարսենուկ:

Թմբուկն ու աղմուկը դադրեցան հանկարծ: Հարսը պատագարակին մեջ ելելու պահուն ոտքը սահած, ու կոշիկը ոտքեն վար ընկած էր, մինչ Փիլիկ աղբար՝ ձիու մը գլուխքը զրկած, շոած աշքերով կշարունակեր իր շատ սիրած երգը, անգիտակ աղմուկի դադարման: Ու լսելի եղավ երգին վերջին տողը.

Ո՞ւ իշխանին ճարս տաճեմ նեզ, աճենայ ճարսենուկ:

Հարսնեռները այդ պահուն միայն նկատեցին Փիլիկ աղմուկ երգելը. թերենս ինքն ալ այդ պահուն նկատեց իր գոյությունը, որովհետև ինքն ալ իր բարձր ձայնով երգելը ընավ լսած չէր:

Ի՞նչ լավ էր հարրելը. հարսնիքն ի՞նչ լավ էր:

Հարսը պատգարակին մեջ էր: Նորեն ժխոր, նորեն աղմուկ, Հարսնեռը մը, հրելով գետին ձղեց Փիլիկ աղբարը, որովհետև հաճախ իր ձիուն գլուխը կգրկեր ու ութի անշնորհք ցատկուուքներ կրներ, ձին խրտշեցնելով: Ուրիշ մը լաթի կտօրի մը պես ոտքերու տակ կբաշքշեր:

— Հե՞յ սատանի ձագեր, սատանի ձագեր,— պոռաց Փիլիկ աղբար, ոտքերու տակեն ինքինք ժողվելով:

— Կեցցե փեսան, կեցցե թագավորը, — կպոռար՝ ոտքի կեցած, միանույն ատեն կրկնելավ իր երգին վերջին խոսքերը:

Ո՞ւ իշխանին ճարս տաճեմ նեզ, աճենայ ճարսենուկ:

Հեռվեն, Աղայի տղան լսեց Փիլիկ աղբոր ձայնը, բարեցավ ինքնիրեն, որ ոչ միայն հարսնեռներուն տհաճություն կպատճառե իր տղեղ ներկայությունով, այլև կերգե

անշնորհք երգ մը հորթու ձայնով; Խիստ ղեմքով մոտեցավ անոր. ականջեն բռնելով, հարսնկորներուն մեջեն մեկ կողմ հանեց ու խստիվ պատվիրեց, որ բաղերու տունեն ասդին շանցնի:

Փիլիկ աղբար հապատակեցավ հավատարիմ շան մը պես ու կամաց մը կարճուկ ոտքերը փարտելեն բաղերու տան կողմը անցավ, միևնույն ատեն վերարկուին վրայի փոշի-ները թոթվելով. մինչ անդին կշարունակվեին երաժշտու-թյունը, պարն ու ծիծաղը...

Բաղերու տունը պարտեզին անկյունն էր, այնտեղ թըմ-րուկի ձայն չէր հասներ. Հոն հարսնիք չկար ու աշխարհն ամբողջ, իր խուլ ականջին պես, թափանցկոտությունը կոր-սլնցուց հանկարծ:

Փիլիկ աղբար, կոնակը բերելեն, բաղերու տան բով ձըգ-ված գերաններուն տակ մտավ ու քնացավ,— Հոն, ուր հա-ճախ, վերի պատուհանեն լվացված ամաններուն ջուրը կթափեին:

Հաջորդ օրը Փիլիկ աղբար իր գործին վրա էր նորեն: Առավոտ շատ կանուխ սկսավ նորեն զուր քաշել ու բակը ավլել: Երեկի հարսնիքը, գեղեցիկ երազի մը պես կախար-դական, անցած էր հանկարծ ու բակը լուր էր ու ամայի:

Փիլիկ աղբար հիշեց, որ երեկ զինով էր ու կերդեր. աղան բարկացավ. չէր զիտեր. թե ինչո՞ւ. արդյո՞ք անոր համար, որ կերգեր. չէ՞ որ կերգեին բոլորն ալ. ի՞նչ լավ պիտի ըլլար, որ բնավ շիմեր. տիրոջ երեսն ի՞նչպես պիտի նայեր.— կմտածեր, միենույն ատեն բակը ավլելով:

Այդ օրը բակն ավելի մաքուր ավեց և բաղերու տան դուռը նորոգեց. Ախոռեն զուրս ելած պահուն տեսավ, որ աղան սանդուղներեն վար կիշներ: Փիլիկ աղբար անոր ղեմքի երեսոյթեն ուզեց տրամադրությունն հասկնալ: Ոչի՞նչ, կերեի լավ է, որովհետեւ ուրախ դիմագիծ մ'առավ, երբ երկու բարակներն անոր ղեմ վազեցին ու հորանջելով, իր առաջ երկննալով, անոր ոտքերուն բսվեցան:

Աղան խոժոռած դիմագծով մոտեցավ Փիլիկ աղբոր և ըստավ. որ այլես ձգե ու հեռանա տունեն, որովհետեւ երգած էր անճոռնի երգ մը. Հյուրերու երեսին «սատանի ձագ» պո-ռացնը էր:

— Ես էղակս ծառա չեմ ուզեր, հայտե, մի տնտնար,—
կխոսեր աղան:

Աշխարհը մթնցավ հանկարծ. շրթները կդողային լալու
աստիճան:

— Թըտ, թըտ... Ես ի՞նչ գիտնամ աղա, աֆ ըրե. Լոմրիս
մեջ ատանկ բան ըրած չէի. Հրմշեցին, ոտքերու տակ առինտ
էս գիշեր չիմ քնացեր, կողիս ոսկորները էնպես կցավա...

Աղան Փիլիկ աղբոր վերջին բառերը լլսեց ու երկու բա-
րակներուն հետ պարտեզին կողմն անցավ, կրկին պատվի-
րելով, որ հեռանա ու երկրորդ անգամ չերեկ աշքին:

Սրբիլին պղնձե ծայնը, հորու ճախարակին ճշոցը, բակին
առարկաները Փիլիկ աղբոր համար փոխվեցան հանկարծ։
Ինչպես պիտի բաժնվեր այն տունեն, ուր հինգ տարի ծա-
ռայած էր, առանց վարձքի ու գոհացած էր սեղանի ավել-
ցուցներով միայն է՝, հայրը ի՞նչ լավ մարդ էր. Հոր մեռնե-
լին հետո տղան ծառաներուն հանդեպ շատ խիստ եղած էր.
Նույնիսկ շատ խիստ եղած էր տան կենդանիներուն հան-
դեպ ու բակին մեջ մի քանի անգամ ծեծած էր ձիերը:

Փիլիկ աղբար ինչպես պիտի բաժնվեր մանավանդ կեն-
դանիներեն, թակին ու ախոռին մեջ իգուր տնտնաց, իկուր
հրաշքի մը սպասեց՝ աղային սիրու կակուղցնելու համար։
Հիշեց ձիերուն տված անխնա հարվածները ու, երկրորդ
անգամ այն անոր աշքին չերենալու համար, մտավ ախո-
ռը, հաս-հատ համրուրեց կենդանիները ու, իր փոքրիկ կաշին
տոպրակն առնելով. հեռացավ բաղերու տան ճամփային։

Քալած պահուն Փիլիկ աղբար կուլար մանկան մը պես
մնամ մը ետք նայեցավ. տեսավ, որ աղան երկու բարակ-
ներուն հետ կխեղկտար, երկրորդ անգամ երբ նայեցավ,
սպասուհին ամաններուն զուրը պատուհանեն վար՝ գերան-
ներուն վրա կթափեր, ի՞նչ երջանիկ օրեր էին, երբ բաղե-
րու տան մոտ, գերաններուն վրա նստած՝ բաղերը կրթեր,
ու վերեն սպասուհիները կկատակեին իր հետ, ամաններու
շուրը իր վրա թափելով։ Խհարկե, Փիլիկ աղբար շէր սիրեր,
որ իր վրա զուր թափեին, բայց կսիրեր, երբ այդ կերպով
անոնց հաճելի կրլար, նույնիսկ բոլոր սպասուհիները գի-
տեին իր անունը...

Պարտեզին մեջեն անցած պահուն, տեսավ որ ավագանին

մոտ երկու բաղեր կկռվեին։ Փիլիկ աղբար մոտեցավ, երգ կու բագերը զատեց իրարմե, գրեթե հաշտեցուց իրարու հետ ու շարունակեց իր ճամփան։ Հիշեց նաև, որ ձիուն համեատը, փոխանակ տեղը դնելու, բակին մեջ մոոցած էր։ Որքան կհեռանար տունեն, իրեն ժանոթ առարկաները ավելի, գեղեցիկ կըլլային։

Փիլիկ աղբար ինքինքը դաշտերուն մեջ գտավ։ Վերջին անգամ երբ ետև նայեցավ, Աղայենց տան ծխնելույզին ծուռ խը տեսավ միայն, Խոհանոցին ծուխն էր։ այլևս ամաններուն ձայնը չէր լսեր, ճենճերի հոտը չէր առներ։ Այդ այն ժամանակն էր, երբ գիրուկ սպասուհի մը, վերը, Խոհանոցը ջուր կտաներ և կամ աղբին վրա, գոգնոցով, մորթած բաղի մը փետուրները կթափեր, ու ինք գերաններուն քովեն կնառյալ գաղտուկ։

Վերջալույս էր, Արեք ամպերուն մեջ ճիշտ ալ մորթված բաղի մը ձևն առած էր։ Փիլիկ աղբար անցավ Ակոր արոր արտին քովեն, ուր լավ օրերուն աշխատած էր ու խախտած իր կողին ոսկորը։ ուրիշ տեղ մը ջրտուք ըրած էր։ քիչ մը հեռուն խաթուն մամային բանջարանոցն էր։

Այդ գիշեր Փիլիկ աղբար լուսցուց գյուղեն հեռու, հրդեա հեն ավերված մարագի մը մեջ, ուր մողեսներն ու շղիկները կապրեին, Առավոտուն, առաստաղեն ինկած շղիկի մը լայն թերը ականջներուն կքսվեին։ Արթնցավ։ Առաջին անգամ, Աղայենց տան խշոյակին մեջ կարծեց ինքինքը։ անմիջապես տիսրեցավ մանկան մը պես, երբ տեսավ փլած պատն ու մանիշակագույն երկինքը։

Փիլիկ աղբար երբ դուրս ելավ, տեսավ որ հեռուն ճամփաններուն մոտ բան մը կշարժեր։ Ավելի մոտեցավ։ Շատ ծեր ու պղնձագույն ձի մըն էր, որ՝ կոնակի վրա պառկած՝ իզուր կփորձեր հնարդինքը շտկել։

Փիլիկ աղբար ուժ տվավ, ձիուն գլուխը դարձուց, ոտքերը շտկեց, շոյեց, փայփայեց ու, վերջապես, հաջողեցավ ոտքի հանել։

Ռենճեր Ղազարին ձին էր, որ անտիրական՝ դաշտերւն մեջ իր ճակատագրին ձգված էր։ որովհետև շատ ծեր էր, այլևս բնու չէր կրնար քաշել։ Վարի շրթները կախ, վիզը թուլ, գլուխը միշտ վար, ոսկորները ցից, պղնձագույն մոր-

թով, բարկ արեին տակ միշտ ալ իշամեղուներու ու զանազան կանանց ճանճերու հարձակումներուն ենթակա:

Խեղճ կենդանին ալ, թերևս Փիլիկ աղբոր նման կհիշեր ացն լավ օրերը, երբ ուժ ուներ իր մեջքին վրա. կամ կամ-նեց, աղք կրեց, բոլորակ շրջանակի մը մեջ միշտ դարձավ, իր հետ դարձնելով խոշոր ու գլանածն քար մը, ծեծած կամ պղլուր ծեծելու համար. ամեն չարքաշ գործի լծվեցալ, նույնիսկ քար կրեց տաճարի շինության համար:

Այժմ ծեր, դաշտի պարապության մեջ ձգված էր, անձրեւ վին տակ ու ճանճներուն մեջ՝ օր մըն ալ փոսի մը մեջ իյնալու ճիշտ Փիլիկ աղբոր պես:

Այդ երեկո Փիլիկ աղբար գյուղ գնաց: Անոթի էր: Որո՞ւ երթար, ո՞ր դուռը թակեր. այլես ծերացած էր, ո՞չ լուծք կրնար վարել, ո՞չ աղյուս կրնար կրել: Մտածեց առաջին անգամ Թենճպեր Մարկոսին տղան տեսնել. որովհետև իր լավ օրերուն անոր շատ էր աշխատեր: Անոր սայլը բեռցուցած ատենն էր, որ իր մեկ աշքը կորսնցուցեր էր:

— Մարկոսի աղա, Մարկոսի տղա: — կպոռար Փիլիկ աղբար, դուռը թակելով:

— Ի՞նչ կա, Փիլիկ աղբար:

— Ողորմած հոգի պապդ ինձ ցորեն տալիք ա, դատեր բաներ եմ:

— Խենթ ես, ի՞նչ ես. ի՞նչ ցորեն, ի՞նչ բան: Ես հորս պարտքին ի՞նչ կիառնվիմ: Գիր, սենեղ ունի՞ս:

Փիլիկ աղբար շատ էր աշխատեր. սակայն ոչ գիր ուներ, ոչ մուրհակ, իհարկե եթե գործ ունենաբ, եթե անոթի շըլար, այդ ալ շպիտի պահանջեր:

— Էղպես մի զրուցեր, Մարկոսի տղաւ ի՞նչ գիր, ի՞նչ սենեղ. էս աշքս սենեղ շի՞։ Ճեր քարին մեջ կորուսի: Ողորմություն շիմ ուզեր. տահա ուժս տեղն ա. բան տուր բանիմ, — կիոսեր Փիլիկ աղբար:

Փիլիկ աղբար խոսած պահուն մեջքն ի զուր կփարձեր շտկել. ճեռքերը կդողդողային. բահն իր ուսին վրա նետելու անկարող էր.. ի՞նչպես պիտի աշխատեր:

Մարկոսին տղան Փիլիկ աղբոր մաիկ շէր ըներ այլես, ի՞նչպես մաիկ ըներ, Հայրը, մեռած ատեն, Փիլիկ աղբոր պարտքի մասին որեէ բառ ըսած շէր: Ու դուռը գոցեց:

— Մարսուա, Հե՛յ, Մարսուա,— փողոցին վրա պոռաց ուրիշի մը ետևեն:

— Ի՞նչ է, Փիլիկ աղբար:

— Ի՞նչ տըլի. դատեր բաներ եմ, Մասրուա, քրտինք եմ թափեր, ազյուս եմ կրեր, քու տունդ եմ շիներ: Աստուծու սիրուն, Մարսուա, պարտքիդ կեսը տուր, կեսին կեսը տուր:

— Կործիդ գնա. ի՞նչ պարտք, ի՞նչ բան. խե՞նթ ես թե խելառ:

— Իրավո՞ւնքս, Մարսուա, իրավո՞ւնքս:

Փիլիկ աղբար զանազան դոներ ի զուր թակեց, զանազան մարդոց ի զուր խոսեցավ: Պատմեց, որ աղան զինք դուրս ըրած էր, բաժնած էր զինք իր խշտյակեն ու շատ սիրելի կենդանիներեն, որովհետեւ հարսնիքին օրը հարրած էր ու իր ձայնը մարդերու ձայնին հետ խառնած, երգած էր իր երգը, սասատանի ձագ» կանչած էր: Փիլիկ աղբոր խոսքերուն մտիկ ընող շկար. մեկն անոր վրա կխնդար, ուրիշ մը ռխենթեցեր էս, կսեր:

Փիլիկ աղբար անիծեց, բոռնցքը վեր ցցած հայնոյեց:

— Հե՛յ սատանի ձադեր, սատանի ձագեր:

Փիլիկ աղբար այս անգամ հարբած չէր, ու դյուղեն դուրս եւալվ՝ այլևս իր գյուղացիներուն երեսը շտեսնելու համար:

Փիլիկ աղբար մարագ վերադարձավ. տեսավ, որ ձին մարագի փլած աղյուսներուն քով պառկած էր. մոտեցավ, վիզը գրկելով համբուրեց ու լացավ. որովհետեւ ձին ու Փիլիկ աղբարը ունեին համանման վիշտեր, երկուքն ալ միւնույն ճակատագրին ենթակա:

Դաշտերուն մեջ ձին իր ուտելիքը կճարեր, սակայն Փիլիկ աղբար երկու օր էր, որ բերանը բան դրած չէր. աշքերը հետզհետեւ կմթնեին:

Բրդուն մը հաց ճարելու համար մտածեց դիմացի օտար գյուղն իջնել. որ մարագեն հազիվ կես ժամ հեռավորություն ուներ ու հաճախ կլսվեր անոնց աքաղաղներուն ձայնը:

— Խաթուն պաճի, կտոր մը հաց,— Փիլիկ աղբոր ձայնն էր, որ կերերար տուներեն ներս:

Անհամարձակ ձեռքը կերկարեր ու կսպասեր, մինչև որ տանտիկինը կտոր մը հաց տար, Անոթությունն ու ծերու-

թյունը վար առին Փիլիկ աղբարը իր բանվորի հպարտութեանն և օտար գյուղին մեջ մուրացիկ դարձուցին:

— Են կեցիր, Խաթուն,— կխոսեր Փիլիկ աղբար, Հային կաորները իր մերկ ծոցին մեջ տեղավորելով:

Գյուղացիներուն Համար Փիլիկ աղբար շատ ալ Հաճելի մուրացիկ չէր: Չէր խոսեր, միշտ մելամաղձոտ էր, մանավանդ երկար օրհնեքներ չէր տար: «Են կեցիր» մը կըսեր ու կանցներ:

Կային մուրացիկներ, որոնք զանազան շնորհներ ունեին. մեկը իր լավ ձայնով «Հիսուսի ու մայր Մարիամի» երգը կրնար երգել. ուրիշ մը՝ «Աշըգ Ղարիպի» երգերեն կծայներ. ավելի ուրիշ մը տկարը կնվագեր ու հեքիաթներ կպատմեր:

Փիլիկ աղբար անշնորհք էր, անշնորհք:

Ահա թե ինչո՞ւ շատեր դոները իր երեսին կգոցեին:

Թր մըն ալ Հացի հոտն առած՝ Փիլիկ աղբար տունե մը ներս մտավ. տեսավ որ տանտիկինը Հաց կեփեր, աղջիկները գունտ կգնտեին. ու ինք, սեմին քով, իր ջրոտած մեկ աշքին հետ բացավ բերանը ու սկսավ երգել.

Անձեղ շաբավ էջի մեջ մին,
Կտուց կտուց զարկավ վերմին,
Զարկավ վերմին, բրալալա...

Ու վերջացուց ձայնն ավելի երերցնելով.—

Օ՞ր իշխանին հարս տանեմ Եեզ, անձեղ հարսնուկ:

Երգած պահուն երակները կտնկվեին, կոկորդը կիմար հորթու մը պես. Ոչ ոք կնկատեր անոր աշքերուն մեջի վիշտը, որ կծխար. ինչպես կրակ մը անբոց:

Տեղիները զարմացան, որ երգողը ան լուս մուրացկանն է:

— Հա, մաւրսի գլխուղ, էդ ալ Ե՛րգ ես ըրեր:

— Խնչ անճոռնի, անձեղն էջին, էջն անձեղին, Հա՛, Հա՛, Հա՛,— աղջիկները խոսեցան ու խնդացին անոր անհաճո ձայնին և երգին վրա:

Մանուկները կծաղրեին, երբ կտեսնեին Փիլիկ աղքոր
մոտենալը, կծռեին իրենց բերանները ու կսկսեին երգել.—

Ո՞ւ իշխանին նարս տանեմ ժեզ, անձեղ նարսնուկ:

Երեկո մը սկսած էր անձրկի տարափ մը, Փիլիկ աղքար
մարագեն դուրս եկավ ու բաց դաշտին մեջ իր միաշը բարե-
կամ ձին փնտրեց, որովհետև ամեն անձրկի ձին իր քով՝
մարագը կտաների Տեսավ որ ձին, ճահիճի եղեգներուն մեջ,
անձրկին տակ, կեցած էր անորոշ Անձրկի ձայնին մեջեն,
ձին լսեց Փիլիկ աղքոր ոտնաձայնը, իրարու մոտեցան, Փի-
լիկ աղքար՝ թումբի մը վրա կեցած՝ ուզեց հեծնել ձին, Զէր
կրնար բալել, մանավանդ որ կողին ոսկորը շատ կցավեր,
Սեր Փիլիկ աղքար՝ կմախքացած ձիուն վրա հեծած՝ մարագ
վերադարձավ, մինչ արկը նոսր ամպերուն մեջեն կճեղքվեր
պղնձագույն ու ծեր ձիուն գույնով. կարծես Փիլիկ աղքոր և
ձիուն կրկներուլիքն ըլլար:

Այդ դիշեր Փիլիկ աղքար՝ անձրկեն թրցված՝ իզուր փոր-
ձեց քնանալ. անոր մարմինը բռնկած էր թեթև զերմություն-
նով մը, որ հետզհետե կսաստկանար, Փիլիկ աղքար ան-
հանգիստ էր. սակայն ինչ հոգ, բավական էր որ ձին անձ-
րկին տակ թողուցած լէր:

Կեսպիշերին, զերմությունը ավելի սաստկացավ: Ամեն
անգամ, որ թարթիչներն իրարու մոտ կբերեր, զանազան
նկարներ կխմբվեին: Կտեսներ, որ հազարավոր բագեր՝ հո-
րիզոնին վրա կարգով շարված՝ իրենց վիզերը միեր վար
կշարժեին: Հետո, անձրկն էր, որ արծաթե կայլակներու
ծանրությամբ, կարծես, իր մեջ կթափվեր. մանավանդ միշտ
կկրկնվեր դաշտին մեջ ձգված թիթեղե կտորի մը վրա թափ-
ված անձրկին ձայնը:

Փիլիկ աղքար տենդե բռնված էր: Ճերմությունը ավելի
կսաստկանար, ինքն իր դեմ կխոսեր, պատկերներն ավելի
արագ կշրջվեին: Հանկարծ Աղայենց տան կտորին վրա երկու
բագեր իրարու վրա կհարձակեին, թևերնին իրար կխառնե-
ին, խժալուր ձայներ կհանեին ու վերջապես լայն ու զարդ-
ված թևերով իրարու փաթթված վար կիյնային: Փիլիկ աղ-

բար կիսուեր արագ, կուզեր երթալ հաշտեցնել այդ երկու բաղերը:

Փիլիկ աղբար՝ պաղ քրտինքներու մեջ թաղված՝ կպոռար, սակայն կոկորդեն ձայն դուրս չէր գար. մինչ ձին, անհանգիստ, Փիլիկ աղբոր կմոտենար, դուրս կելլեր ու նորեն ներս կուզար: Սեր կենդանին թերևս իր շուրջ մութ ու խորհրդավոր բան մը կհուտվար, թերևս անծանոթի մը մուտքը, թերես ամայի մութին մեջ թերու բախումներ կիմանար. ո՞վ գիտե...

Դուրսը անձրեւ կտրած էր. սակայն անձրեւ էր որ կթափեր Փիլիկ աղբոր մարմնույն մեջ: Կիսուեր, կպոռար: Հանկարծ Աղայենց տան դռներու մեծությունով երկու դռներ բացվեցան — երկնքի դո՞ւռներն էին արդյոք. ու լսեց թմրուկի ու ծնծղայի ձայներ. կարծես, երկնքի մեջ, Փիլիկ աղբոր գալստյան համար տոնահանդես սարքված ըլլար: Սակայն Աղայենց տունն էր, զրհորը, բաղերը, ախորին դուռը:

Թմրուկի ու ծնծղայի ձայնին խառնվեցան մարդերու ձայներ: Մարդերու բանակ մը Փիլիկ աղբոր վրա կիսուժեր, — մարդեր, որ հազիվ ձեռքի մեծություն ունեին, իր փորին, գլխուն վրա կքալեին, թերեն կկախվեին, ականջներուն վրա կհեծնային. ու բոլորը մեկ բռնեցին զինք, եկեղեցին խարխրած կտորին վրայեն պտտցուցին, մինարեթեն վար ձգեցին, շարշկեցին, շատ շարշկեցին...

— Հե՞յ, սատանի ձագեր, սատանի ձագեր, — կպոռար Փիլիկ աղբար:

Բոլոր մարդերն հեռացան հանկարծ. թմրուկի ու ծնծղայի ձայնը անձրւի ձայնի փոխվեցավ. անձրեւ, անձրեւ, մանավանդ թիթեղե կտորի մը վրա թափված անձրւն էր. որ միշտ կկրկնվեր:

Հաջորդ առավոտ, գյուղին նախրապանը, մարագի փլած պատին վրայեն այծ մը վար առած պահուն, Իենճպեր Զաղարի քավթառ ձիուն մոտ գտավ Փիլիկ աղբոր դիակը: Ցանցընված հացի կտորներեն հայտնի էր, որ Փիլիկ աղբար իր հոգեվարքի պահուն շատ էր շարշրկվեր:

Նախրապանը լուր տվավ քահանային ու ժամկոչին. միասին գերեզման տարին, Գյուղացիները անոր պատանքին համար կառը մը կտավ շտավին. եկեղեցին մեջ անոր հոգիին համար մոմ շվառեցին. միակ հրտարկավորը, որ ունեցավ

Փիլիկ աղբար, ձին էր: Քահանան ու ժամկոշը զարմանքով տեսան, թե ինչպե՞ս ծերացած ձին, Փիլիկ աղբոր դիակին ետևեն, մինչև գերեզման քալեց:

Եթե նախիրի կենդանիները գիտնային, թե Փիլիկ աղբար որքա՞ն սիրեց կենդանիները, անտարակույս նախիրն ամբողջ անոր անտեր դիակին ետև հուղարկավոր պիտի դառնար, Անոր գերեզմանը խորունկ շփորեցին, քահանան շատ կարճ կապեց իր աղոթքները, ու թաղեցին՝ բոլորեն արհամարհված այս խոնարհ մարդը, Փիլիկ աղբարը:

ՆԱՊԱՍՏԱԿԻ ՄԸ ՕՐԱԳԻՐԸ

I

Առավոտ կանուխ դուրս ելաւ Խոտերուն, ծառերուն փաւթքված, կաղամբի գույնով, մատղաշ արև մը կար: Արևն հոսկացի, ետ առաջ երկնցաւ շառփ շառփ ականջներս իրարու զարկի: Զգո՞ւյշ, աղմուկ մը, Խսկույն տունս մտա ու հսկեցի: Ոշինչ, թերես տերե մըն էր վար ինկավ: Նորեն դուրս ելաւ, շորս դիս նայեցա ու հոփ ցատկեցի բանջարանոցը:

Այս թոշունները ո՞րքան շաղակրատ են, Աստված իմ. Հոս կթոշին, Հոն կթոշին. Կըտ կըտ, Կտուչ նին Հըս կզարնեն, Հոն կզարնեն ու թե թեփ, լզիտես, ո՞ր աշխարհներ կթոշին: Սիրտս դող կելլե, Երբ անոնց ստվերները հանկարծ քովես կանցնին, երբ ծառերեն պտուղներ թըփ վար կծգեն:

Որքա՞ն կսիրեի ես ալ ուրիշ աշխարհներ տեսնել: Է՞ս, Եթե ես ալ թոշունի պես թերե ունենայի, ունենայի նաև սարանջարանոցի աքաղաղին ձայնը... Ի՞նչ կըլլար՝ սա գեղեցիկ, արծաթյա մուշտակիս վրա Երկու լայն թերե ըլլային: Կտուց ունենալ շէի սիրեր. իմ պոշը ճերմակ ծաղիկներու փունջին շափ գեղեցիկ է: Կուզեի լոկ գույգ մը լայն թերե՝ բարձրեն թոշելու ու աքաղաղի դիլ ձայնով երդելու համար...

Հի՞, հի՞ խնդուքս լիմ կրնար զսպել ամեն անգամ, երբ սա անծոտ անծեղին ձայնը կլսեմ: Իր փոքրիկ քոսոտ ձագուկները, բույնեն դուրս սա տանձենիին շորցած ճյուղերուն վրա կշարե, ու ինք՝ մեջտեղը կեցած՝ կսկսի երգել — խե՞,

խե՞ւ: Երգած պահուն մարմինը ետ առաջ կշարժի, վիզը այնքան կերկնցնե ու կպոռա, որ կարծես կոկորդին մեջ խոշոր կեռաս մը կա:

Հի՞, հի՞ խնդուքս կուզա ամեն անգամ, երբ սա անծեղը կտեսնեմ:

II

Այսօր թուփերուն տակեն սահելով կամաց մը դդմանոցը մտա: Թումրին վրա երկնցած՝ տեսա սատկած օձ մը արագիլի մը կտուցեն ինկած. շուրջը կրզրզային կանալ ու փայլուն իշամեղուներ:

Սովորականին պես, խոշոր ու ոսկեգույն դդումի մը ետև պահվտեցա: Հը՛շ, խշրտուք մը Ոշինչ, միւնույն կրիան է, նախշուն խեցիով, որ ամեն օր, միւնույն ժամանակ, միւնույն ճամփոլ կանցնի, շկիտսն ո՞ւր կերթա: Չորս ճանկերը դուրս ձգած՝ վիզը այնքան դուրս ցցած է, որ կարծես խեցին դուրս պիտի ելլեւ: Ի՞նչ տգեղ է, Աստված իմ! Սակայն կըսեն, որ ան զիտե աշխարհի ստեղծագործությունը, հիշե, թե երբ շինվեցավ խաթուն Մաւայենց խոշոր տանձենին:

III

Այսօր, իրիկնագեմին, դդմանոցեն լսեցի միւնույն անծեղին ձայնը, Հի՞, հի՞, եթե սա սպիտակ արիսին վրա կաղամրի տերեներ փակցներս, ճիշտ ու ճիշտ կունենանք մեր երանելի անծեղը...

IV

Կեսօր է: Ամեն դի՝ խաղաղ! Մեղուները տակավին աստղադդումի ծաղիկներուն շուրջ կդառնան: Գլխուս վերև մծեղները պարս կուզան: Հեռվեն կլսեմ միայն փայտփորին զրգ, որդ ձայնը ու ես՝ ականջներս ետ առաջ ձգած, երեք ոտքերս ծալլած ու ետևի մեկ ոտքս երկնցուցած, դդումի լայն տերեներուն աւակ, աշքերս բաց բնացաւ:

Զգիտեմ՝ ո՞րբան բնացաւ Հանկարծ ականջներես կախվեցա օդին մեջ: Ա՛հ Աստված իմ, բանջարավաճառին փոքրիկ

մանուկն էր: Ցնցվեցա, ոտքերս իրար խառնեցի ու վերջապես
ձեռքը խածի ու փախաւ: Մանուկը սկսավ լալ: Ա՛հ՝ այդ փոքր
րիկ դեկին ձեռքեն հազիվ ազատեցա:

V

Այս առավոտ կանուխ, տունես քիչ հեռու, բանուկ ճամ-
փուն վրա տեսա լեռներու պես իրարու ետև շարված ուղտե-
րու կարավան մը: Ամեն անգամ, որ կանցնին անոնք, ինծի
այնպես կթվի, թե հսկա ամպերն են, որ վար կիշնեն, ոտքի
կելլեն ու ետև ետև կարավան կկազմեն: Սակայն ի՞նչպես և
ո՞րտեղեն, նորեն վիզերնին տնկած և առջկի երկու ուրերնին
ծալլած, ետեի ոտքերու թափով դեպի երկինք կցատկեն: Այդ
հսկաները առանց թերի ի՞նչպես պիտի թռչին, Աստված իմ՝

VI

Այսօր առվի մը եզերքը փոքրիկ լեռան մը ձևով մարդ մը:
բահը զիխուն աակ, երկու ծունկները ցցած՝ քնացեր էր: Առա-
ջին անգամ հսկա ապառած մը կարծեցի ու հոփ ցատկեցի
ծունկերուն վրա: Հանկարծ զգացի՝ ժաժ ելավ, ծունկները շար-
ծեցան: Ցատկեցի իսկույն ու փախաւ: Այն ատեն միայն զիտցա՝
որ պառկողը ջրտվոր մըն էր:

VII

Գիշեր, կուսնկան ո՞րթան լայն ու կլոր է, այնքան նման
բանջարանոցի խոշոր դդումին: (Արդյո՞ք դդում մը չէ): Մի
քիչ անոթի էի: Ուզեցի Աղբար Թորիկենց բանջարանոցը մըտ-
նել, կամաց մը պատեն վար նետվեցա, ինծի հետ վար ձգե-
լով ականջները շշած խսունջ մը: Ուռենիի մը տակ, կլոր ու
լայն սունկի մը վրա պազած՝ տեսա, որ կանաչ գորտ մը,
աշբերը դուրս ձգած, լուսնկան կդիտեր: Զիս որ տեսավ՝ սուն-
կին տակ կորսվեցավ հանկարծ: Զգո՞ւյշ, հեռվեն շատ մութ
բան մը անցավ արագ: Թերես ոզնի մըն էր: Թուփերուն տակեն
անցա կամաց: Հը՛շ, վտանգ կա: Բանջարավաճառին կինը
ճրագը դեռ նոր կմարեր:

VIII

Այսօր արևին տակ կքալեի, երբ տեսա, որ սկ ու այլանգակ ոզնիի պէս րան մը ի՞ւ ծ կհետսեր; Սկսա փախչիլ արագւ Ա՛հ, Աստված իմ, անտառին ծառերը հսկա բանակներու պես ոտքի ելան ու իմ հակառակ ուղղությամբ սկսան արշավ մը! Այդ մութ կենդանին որքա՞ն արագ կվագե, ճիշդ ոտքերուս քովեն: Կանգնեցա հանկարծ. կենդանին ալ կանգնեցավ: Հոս ցատկեցի, հոն ցատկեցի, մինչև վերջապես ստուգեցի, որ այդ այլանդակ կենդանին ուրիշ բան չէր, եթե ոչ իմ ստվերը:

IX

Միջօրեի մոտ է. ամեն ինձ՝ խաղաղ: Չորցած առվի մը մեջ սկսա միջատներուն հետ խեղկտուկ մը: Երբեմն ալ կըոնակիս վրա պառկած կխեղկտայի արևածառագայթներուն հետ, երբ հսկա եզ մը ճարակելով ինծի մոտեցավ: Եզան վիզը կար մետաղյա զանգակ մը: Մի՞թե իր մարմնի մեկ մասը չէ այդ զանգակը. Ես այդ լզիտեմ: Ի՞նչ Դակա է, աստված իմ: Ոտքերեն մի քիչ հեռու մանկլավիկի մը պես այլանդակ կցատկուտեր ուռեցած գորտ մը: Եզր կճարակեր ու միևնույն ատեն իր պոլով իր գլխու շանշումով կփախցներ նաև ճանճերը, որոնք կսիրեին կոտոշներուն վրա թառիլ:

Եզր երբ զիս տեսավ, պահ մը կանդ առավ, աշքերը խոշորցուց, ականջները լթեց ու գլուխը իմ կողմ շանչեց, հեռվեն իմ վրա նետելով շողինքը: Ես ցատկեցի ընդուստ. Ետե նայեցա, որ եզր նորեն իր ճարակով զրաղված էր: Նույն պահուն տեսա, որ մողեղ մը զարհուրանքով առվեն վար իջավ, իր հետ գլտորելով փոքրիկ խծեղներ: Ա՛հ, Աստված իմ, մողեղին պոլը ամբողջ, մեղքին կիսով կտրված էր: Այն ատեն միայն գիտցա: Որ պատանի խաշնարածներ շատ հեռու լէին: Ճանկապատե մը կամացուկ ներս սահեցա:

Հոն տեսա, որ երկու նապաստակներ իրարու հետ կխաղային: Առաջին անգամ, երբ զիրար նկատեցինք, սոսկացինք: Հետո իրարու մոտեցանք, իրարու պոլ հոտվացինք: Այդ կերպով ծանոթացանք իրարու ու սկսանք խեղկտալ, իրարու վիզ փաթթվելով: Մեկը որքա՞ն գեղեցիկ էր... Մենք, երկուքս ալ անոր հետն էր, որ կխեղկտայինք...

X

Այս գիշեր երազիս մեջ տեսա, որ այն մեկին գլուխը խոռ
շոր կաղամբ մըն էր Եղեր:

XI

Առավոտ կանուխ գացի հանդիպեցա այն մեկին, Գլուխը
միևնույնն էր: Միասին կաղամբ ուտել գացինք:

Դդմանոցեն անցած ատեն, ավա՞ղ, տեսա, որ ան խոշոր
դդումը չկար: Ճիշտ մոտը ինկած էր բանջարավաճառին ծրա-
խամորճն ու ծխատուփը: Այդ օր երկուքս միասին խնդա-
ցինք այն քոսոտ անձեղին վրա: Է՞հ, որքա՞ն երջանիկ եմ:

* * *

Հոս կվերջանա նապատակին օրագրությունը. որովհետեւ
տե նույն օրը երկու նապատակներ կաղամբներու լավ
նաշե մը նետո, Երբ կսիրվտեին, իշարու վիզ փաթթվելով.
նույն պահուն անցած էր որսորդ մը իր որսկան շուներով:

ՎԱՐԴԱՆ

Ճրադացպան Ղազարի տան հին Հայսմավուրքի մը հիշա-
տակարանին մեջ արձանագրված է.

«Վարդան, որդի Ղազարու, ծնեալ յամի Տեառն 1881
յորն Վարդանանց զորավարի եւ հազար երեսուն եւ վեց նա-
հատակացն»:

Վարդանին ծնողքը անուն մը փնտրելու ձանձրույթը շու-
նեցան:

«Տղաս պիտի մեծնա», — կըսեր Ղազար, «վարպետ ջաղ-
ջիպան պիտի ըլլա, որ մի քանի մուրճով քարը կռանե, ալ-
յուրը քարակ, շատ քարակ աղա: որ ջաղջին դոնեն սայլերը
լեցուն, հարսնիքի պես, զան ու երթան»:

«Վարդանս պիտի մեծնա», — մեջ կիյնար մայրը՝ նու-

նիկ,— «ուսումնական, քահանա պիտի ըլլա, որ բուրվառ
նետե, փիլոնը վրան՝ շարական երգե»:

Դրացիները կպատմեն, որ Ղազար ու Նունիկ միշտ ան-
համաձայն մնացին: Ո՞րը քահանա՞ թե զրադացպան:

Վարդանը մեծցավ, ճակատը նեղցավ, քիթը խոշորցավ:
Քսան և յոթ տարեկանին Ամերիկա եկավ: Երեսուն տարեկա-
նին բոլորովին ճաղատ դարձավ: Երեք անգամ ծանր աստի-
ճանի հիվանդություն ունեցավ: Մեկ քանի անգամ կարգվե-
լու անհաջող փորձեր ըրավ և մեկ անգամ միայն դատարան
գնաց վկայության համար:

Վարդանը այժմ քառասուն և երկու տարեկան է. ուսերը
կլորացած են, հոնքերը՝ սև, սակայն պեխերը՝ ճերմկած.
Հավկթածե ու հավկիթի շափ փայլուն գլխով:

Երբ մեկը տեսներ զայն, գեղ երազի մեջ երևացող դերա-
կատարի մը պիտի նմանեցներ, եթե շարունակ թափթփուն
պեխերուն տակ շարժկտացող բարի ու առատ ժպիտ շունե-
նար:

Վարդանը իր կյանքին մեջ երկու գլխավոր նպատակ
ունեցավ. նախ՝ կարգվիլ. հետո՝ երկիր երթալ ու շինել իր
ուղապեսնական զրադացքը:

Ամերիկայի մեջ Վարդանի կյանքը կաթնավաճառի ծիռ
մը կյանքին շափ միօրինակ էր. գործը չէր փոխվեր. հա-
գուստները չէին հիննար. տասնյակ տարիներով կհազներ
վերարկու մը, որուն ծայրերեն հաճախ կկախվեր աստառին
մեկ մասը: Երկար աարիներե ի վեր կճաշեր վարպետին ճա-
շարանը:

Հին փայտյա շնորհի մը երկրորդ հարկն էր ճաշարանը,
որուն մէ շած սանդղամատերեն. երբեմն առնետի մը ծանր
ու փութեռտ և կամ մուկի մը արագ անցնիլը սովորական
էր, ճաշարանին մեջ վարդան կսիրեր միևնույն տեղը նստիլ.
Երբ մեկը իր աթոռին վրա տևսներ շատ անհանդիսա կըլլար:
Հոն ամենն ալ կճանշնային զայն, որովհետև Վարդան իր
սիրտը փերեզակի ծրարի մը պես բացած էր ամենուն առջեւ:
Կսիրեին կատակել անոր հետ. նույնիսկ կսիրեին բարկացնել
ունը:

«Վարդան, գեռ չկարգվեցա՞ր», — Կհարցներ ձեյքը, որ
միշտ կսիրեր կիներու մասին խոսիլ:

«Հա, այս հեղ պիտի կարգվի: Անցյալ օր տեսա, թե ինչ-
պէս քիթ քթի տված կխոսեին», — կավելցներ էքնոյան
Փիթըր, շատերուն ծանոթ պառավի մը ակնարկելով:

«Վարդան, զիխիդ մազերը բերելու լավ դեղ մը գիտեմ», —
կխոսեր ուրիշ մը:

Վարդան չէր բարկանար, կպատասխաներ շատ կարճ: Միայն մեկ անգամ բարկացավ. երեսը, մինչև ականջներուն
ծայրերը խաշված խեցիի մը պես կարմրեցան, աշքերը խո-
շորցան, նույնիսկ հայհոյեց, երբ շարաճճի Աստուր, իր սի-
գարետը վառելու համար. անոր ճաղատ զիխուն վրա քսեց
լուցկի մը:

Վարդան շատ կարճ կխոսեր, Եթե պարտադրված ըլլար
երկար խոսիլ, այն ատեն կակսեր իր զորիի պատմությունը:
նվ ո՞վ լսած չէր անոր զորիին պատմությունը:

Շատեր՝ Վարդանին զորի կկանչեին:

Վարպետին ճաշարանին կից էր նաև սրճարանը, — այն
վայրը, ուր կհավաքվեին հավիտենական համայնագետները:
Հոն ամենն ալ իրենց խոսքը ունեին: Մեկը Շեյքսփիրը լսած
էր ու բոլոր իմաստուն բաները անոր կվերագրեր. նույնիսկ
անոր կվերագրեր ծզորոսին կամ նասրետինի առակները:
Ուրիշ մը Դիոդինեսի լապտերը նոյ նահապետին ձեռքեն
կկախեր, Ավելի ուրիշ մը Աբրահամ Լինքընի մեկ քանի աղ-
ճատված խռոքերը Խրիմյանին բերանը կտեղավորեր: Կխո-
սեին երաժշաության և համով հոտով կերակուր պատրաստե-
լու մասին:

Այս կաճառին մեջ Վարդան իր խոսքը ուներ ու մեջ կիյ-
նար իր զորիի պատմությունով և կամ հաճախ կվերչացներ.
«Ես պի շինեմ, Աստված վկա, ես պի շինեմ էդ չաղացքը.
որ կյանքս ողջ ա, ես պի շինեմ»:

Իր պատմությունը լրացնելե հետո, այլևս ան կդառնար
աթոռին մեկ մասը և կամ անշռունչ առարկա մը:

Վարդան, ամեն օր իր սենյակը երթալու համար. Մեյն
փողոցին ճամփան կբռներ: Անգամ մը սակայն ուզած էր
Էսէս փողոցեն քալել, Մտած էր իր սովորական ճամփան:
Փողոցը բոլորովին անծանոթ երեցած էր, Տեսած էր արեւուն

տակ. շառագունած կղմինտրե անծանոթ տուներ։ Վարդան անհանգիստ իր շուրջ նայած էր. ետ ու առաջ քալած, քառորդ ժամ հետո հացագործին խանութեն երկնցված ձողեն միայն կրցած էր հասկանալ, որ ճիշտ իր բնակած տան դուռին առջևն էր։

Ամեն օր Մեյն փողոցին մեջ իրարանցում կար. կպոռացին, կաղմկեին, կլսվեին հորթու ձայներով շրջուն փերեզականերու եղանակավոր կանչերը։ Սալահատակին վրա կաղմկեին ծանր զլանները ու բեռնակիր ձիերու լայն պայտերը։ Փողոցն ամբողջ լեցված էր, իրարու շատ մոտ, կարծես, իրարու մեջ անցված կառքերով։ Կլսվեին բարձր նստած, պինդ կառապաններու խնդուքն ու անոնց սովորական հայհոյությունները։ Կտեսնվեր նախշուն փեշերով իտալուհի մը, որ գիխուն վրա կարմրորակ խեցիներով լեցուն կողով մը կկրեր կերեար սալաքարերուն վրա գինեպան մը, որ տակառ մը կպորեր, Վարդան ուշագրություն շէր տար այս բոլորին, նույնիսկ ետև չէր նայեր, երբ փողոցի ստահակ պատանի մը ավրված պտուղ մը նետեր անոր կռնակին, Այս բոլորը Վարդանին համար այնքան սովորական էին, որքան թատրոնի ավելածուի մը համար, երկար ատեն միևնույն թատրոնի մեջ կրկնված արամա մը։

Մեյն փողոցին վրա, փայտյա հինգ հարկանի շենքի մը մեջ կբնակեր Վարդանն նեղ ու մութ սանդուղներուն վրա շատ անգամ հանդիպած էր բոլորովին անծանոթ մարդոց, կոշտ նավաստիներու, կաղերու, շափրված երեսներով ու փայլուն աշքերով մարդակերպ արարածներու Հանդիպած էր գինովներու, նաև շպարված կիներու, որոնց շատ զգուշությամբ ճամփա կուտար Վարդան։

Վարդանի սենյակին մեջ կար գորշ միօրինակություն մը։ Պատէն վրա, տարիներե ի վեր, կախված կմնային Արրահամ կինքրնի ու ծործ Ռւաշինկթընի նկարները։ Դուան քով կախված էր Լակր գարեջուրի մեկ գունավոր հայտարարությունը, Վարդան շատ խնամքով շինել տված ու կախած էր իր հոր ու մոր, Ղազարի և նունիկի, քով քովի ավրված աշքերով մեծադիր լուսանկարները։ Անձյակին մեկ անկյունը դրված էր անկողինը, իսկ մյուս անկյունը՝ սեղան մը, մաշված դարակներով ու հայելիով։

Վարդանի սենյակին մեջ նորություն կմտներ միայն այն ատեն, երբ անկողինները շտկող սպասուհին երբեմն ան կողնին տեղը կփոխեր: Պատուհանին քովեն դուռին մոտ կտաներ և կամ դուռին քովեն պատուհանին մոտ: Վարդան երրեմն այս նորութենեն լուր ուրախություն մը կզգար:

Վարդան, երբ սենյակ կմտներ, հայելիին առջև կերթար. պեխերուն թեթև շփում մը կուտար ու հաճախ զլխարկը վար կառներ ու «ախ» ով մը կխոսեր ինքնիրեն:

«Ես կկարգվեի, Աստված վկա, ես կկարգվեի, եթե էս ճաղատ զլուխը շունենայի»:

Վարդան կիներու մոաեցած չէր կիներու երեսը նայիլ շատ չէր համարձակեր: Սակայն ամուսնանալու ավանդական մեծ բաղձանք մը ուներ: Իր ամեն քայլին կհանդիպեր կիներու, մասնավորապես Մեյն փողոցին վրա, ուր կիներու շարունակական հոսանք մը կլեցվեր ու կպարպվեր: Կիներ, փարթամ կուրծքերով. կիներ, միջատի ճկուն մեջքերով, նուրբ ու բարակ հասակներով: Տեսած էր կարճ սրունքներով, կարձ վիզերով տգեղ կիներ, որոնք բոլորն ալ Վարդանին համար գեղեցիկ էին, սակայն բոլորն ալ ուրիշներու համար ծնած էին:

Վարդան կիները ճանշցած էր երազին մեջ:

Երազի մեջ կիները բարի էին. իրեն կմոտենային, կարծես վաղուց ծանոթներ ըլլային ու անմիջապես կհամբուր վեին:

Երազին մեջ Վարդան հանդուզն էր. համարձակ կխոսեր, ամուսնություն կառաջարկեր: Շատերը մերժեր էին, երբ տեսած էին իր ճաղատ գլուխը: Վարդան իր երազին մեջ տեսած էր գաճաճ կիներ, կիներու գլուխներ: Ակեխավոր կիներ, որոնք միշտ իր անկողնին շուրջ կդառնային: Եւ ինչե՞ր, ինչե՞ր...

* * *

*

Շաբաթ երեկո մը, Վարդան սովորականին պես, ուշ ատեն, վարպետին սրճարաննեն սենյակ վերադարձագ: Վառեց ճրագը. կարծես մինակ շղալու համար հայելիին մեջ ինքնինք.

դիտեց, ավելի ճիշտ իր հորանջումը դիտեց: Հաղուստները հանելու պահուն, ճերմակ շապիկին մեկ կռճակը փրթած գտավ: Վարդան սեղանին վրա նայեցավ, զրպանները խառնեց, վերջապես գտավ սև կոճակ մը ու սկսավ կարել սպիտակ շապիկին վրա:

Դուրսը անձրև կտեղար:

Դուռին ետև աղմուկ մը լսվեցավ: Վարդան գլուխ շվերցուց. «Թերես շրջմոլիկ կատուն է,— մտածեց ինքնիրեն,— որ վերչերս, երկու շաբաթի ընթացքին, երեսն եկած էր և որ հաճախ ներս կուգար. ֆոսֆորային ու աղաշավոր նայվածք մը կհառեր, ու, ոտքերուն քսվելով, դռնեն դուրս կելլեր»:

Անձրևը ավելի սաստկացավ ու սկսավ ապակեփեղկերը ծեծել:

Սևնյակին դռան վրա թույլ մարմնի մը քսվիլն ու դռան շարժիլը իմացավ. հետո, երգի մը թույլ վանկերը: Վարդան գլուխը վեր առավ. գունափոխվեցավ հանկարծ. սիրտը գորտի մը կոկորդին պես սկսավ թփրտալ, երբ դռնեն ներս կանգնած տեսավ սպիտակ կին մը, թույլ, շպարված մարմնով, մարմրուն աշքերով ու բռնի ծիծաղ մը շրթներուն վրա: Լայն եզրերով գլխարկին ներքն անոր դեմքը երկար ու փորրիկ կերենիր: Հագած էր զիստերուն կպած կարճ քղանցքներով հագուստ մը, պահելով ստինբներուն կաղապարն ու մարմնին բոլոր ձեւերը: Կինը զինով էր. անձրևեն թրջված. սպիտակ ծոծրակին վրա ինկած էր շագանակագույն վարսերու փունջ մը: Խրախճանքի ծովու, սագունական գիշերներու ո՞ր ալիքը գայն ցամաք, Վարդանի բով նետած էր:

Վարդան շվարեցավ. երկար վերարկուով մը ծածկեց իր կես մերկությունը: Անոր այնպես թվեցավ. որ կյանքի ընթացքը արագացավ. տարիները, գնդակներու պես, իրարու եսեն վաղեցին: Քսան տարիները ի վեր սովորած անգլիերեն մեկ քանի բառերը մոռցավ հանկարծ ու անմիջապես հիշեց իր երազին մեջ տեսած կիները: Ինքզինք պահ մը երազին մեջ կարծեց, մանավանդ երբ կինը ծիծաղով մը մոտեցավ և, թագշենման, տաքուկ թեսրով Վարդանին փաթթվելով, համբուրեց: Ու խաչի մը պինդ թեսրեն կախվող հուսահատի պես -աղերսեց արցունքու աշքերով.—

«Ազատե՛, ազատե՛ զիս. ալ ուժ շմնաց: Անոնք երեք հատ

էին, Զիս շան մը պես փողոց ձգեցին, Անցորդները ծաղրեցին զիս: ԱՌՀ, գիտե՞ս. ես խմեցի: Կուզեին, որ ես պարեմ: ու ես պարեցի, պարեցի: Բայց ես գինով չեմ. տե՛ս քեզի: Համար ալ կպարեմ»:

Կինը իր թևերը վար առավ Վարդանին վիզեն, ու հոգնած մարմնին պարի մը բռնի ձևեր տվավ: Ու հետո, գլուխը Վարդանին ուսին վրա հանգլեցնելով գոշեց.—

«Բսե՛, բսե՛, կսիրե՞ս զիս: Ես կսիրեմ բոլորն ալ. սիրտս, մարմինս բոլորին ալ կբաշխեմ: Բայց ես մինակ եմ. չե՞ս հասկնար: Զիս ոչ ոք կսիրե: ԱՌՀ, դոմն ո՞րքան լավ ես. դուն պիտի սիրես զիս: Ես կսիրեմ ճաղատները: Տե՛ս, թո՛ղ որ համբուրեմ գլուխով»:

Վարդան անոր խոսածներեն շատ բան չհասկցավ: Ջգաց անոր թևերուն ջերմությունը: Շնչեց անոր մարմնին հոտը՝ յուղերով անուշահոտված: Ջգաց անոր ալբոհոլոս շունչը: Մանավանդ ճաղատ գլուխին համբույրը իր մեջ արթնցուց բարկ զդացում մը:

Կնոջ ոտքերուն վրա ալ ուժ չկար: Թևերը թուցան, ու թրջված շղարշի կտորի մը պես Վարդանին անկողնին վրա ինկավի: Կոշիկները ինկան փոքրիկ ոտքերեն, գլխարկը մեկ կողմ նետեց ու աշքերը գոցեց պահ մը:

Վարդան շատ ճնշվեցավ. պատուհանը բացավ: Դուրսը անձրւ կաւեղար... Դուռին մոտեցավ. մտիկ ըրավ ամեն մեկ ոտնաքայլին կամ, հաղին, որ վեր կուգար կամ վար կիշներ:

— «ԱՌ ինչպե՞ս մարդերու երես պիտի նայիմ— կմտածեր. — Այլևս ինձ ո՞վ աղջիկ պիտի տա, եթե իմանան, եթե իմանան, թե այս պահուս, անկողնիս վրա հեթանոս աղջիկ մը պառկած է»:

Անկողնին քով կանգ առավ Վարդան. դիտեց կնոջ տժգույն դեմքն ու կոպերուն տակի կապույտ օղակները: Անոր աղաշավոր ձևերը հետզհետե իմաստ կառնեին. մանավանդ ճաղատ գլուխին համբույրը, Վարդանի անդունդի շափ դատարկ սրտին մեջ արթնցավ կարեկցության զգացում մը: Վարդան իր նայվածքը պտտցուց անոր աղճատված մարմնին վրա, քղանցքը վեր էր սոթտված, բաց էին սրունքները մետաքսյա գորշ գուլպաներով: Ու Վարդանին մեջ խառնվեցավ բոլորովին անծանոթ զգացում մը. տարփա՞նք, թե կարեկցություն:

Վարդան ծոեցավ, երկյուղածորեն մոտեցուց շրթներն ու
համբուրեցի
Ո՞րքան ցուրտ էին կնոջ շրթները:

Առավոտ, ուշ ատեն, կինը իր աշքերը Վարդանի անկող-
նին մեջ բացավ, Պիշտի պիշտ նայեցավ անոր պեխերուն, քթին,
գլուխին: Իր ճանշածներեն բոլորովին տարբեր էր:

«Ես ո՞ւր եմ, զիս ո՞վ բերավ հոս», — հարցուց կինը:
«360 Մեյն փողոց», — պատասխանեց Վարդան:

«360 Մեյն փողոց», — կրկնեց կինը, — բայց ես միևնույն
տեղը կրնակիմ: Այս իմ սենյակս չէ: Ես 40 թիվ սենյակը
կրնակիմ: Հա կհիշեմ, երեկ գինով էիս:

Եվ կինը սկսավ արաւասվել:

«Անոնք զիս փողոց ձգեցին. լապտերի ձողի մը կոթնած
էի: Կհիշեմ, կհիշեմ, սեամորթ կառապան մը զիս տուն բե-
րելու համար իր կառքին մեջ առավ: Գինով էի, բուրջի մը
պես ինկած: Այդ անիծված սեամորթը նայեցավ դրամապա-
նակիս մեջ, նայեցավ կոշիկներուս, գուլպաներուս մեջ ու
գողցավ, կողոպտեց, ինչ որ ունեի: Հոս ինչպե՞ս եկա. Ես
այդ շգիտեմ: Հիմա ոշինչ ունիմ. ոչ իսկ սենթ մը»:

Կինը դրամապանակը բացավ, սիգարետ մը հանելով,
սկսավ ծխել:

Վարդան առանց երկմտելու իր գրպանեն հանեց քանի
մը տողար. իր սովորական բարի ժպիտով, կնոջ աջ ձեռքին
մեջ դրավ ու զոցեց մատներով:

«Ա՛հ, ո՞րքան բարի ես», — ժպտեցավ կինը. «Ես կսիրեմ
բարիները, ես կսիրեմ քեզ! Մնո՞ւնդա:

- Վարդան;
- Վարթըն;
- Վարդան;
- Վարթան;
- Անունս Թինա է:

Վարդան սիրահարված էր Թինային: Գործարանին՝ ետ ու
առաջ շարժվող երկաթե ձողերուն, հսկա սյուներուն, երկաթե
քերոցին տեղ՝ իր մեջ տեղավորված էին Թինային ծիծաղը,
կապուտակ աշքերը, մանավանդ իր անունին արծաթյա
հնչյունը Թինայի շրթներեն:

Վարդան ամեն առավոտ համարձակ, Ռինային սենյակը, թիվ 40 կմտներ, երբ ան անկողնին մեջ անփութորեն քնացած կըլլար և կամ արթնցած՝ երկար գուլպաները կհագներ:

Վարդան կմոտենար, իր պեխերը անոր շրթներուն կըսեր այնպես, ինչպես ծովահորթ մը իր դունչը ասաղերը պիտի խարիսխեր:

Վարդան շատ բան շուներ խոսելիք, միշտ լուր էր ու միայն մեկ խոսք մը, լակոնական հանկերգ մը գիտեր, որ միշտ կկրկներ սրտանց.

«Յու մե՞րի մի»:

Ռինա կկատակեր, կծիծաղեր մանկան մը միամտությունն հեղող կնոյ մը ծիծաղով:

Երկու շաբաթ վերջ, երեկո մը, Վարդան սովորականին պես ճաշարանեն ուղղակի առւն եկավ: Իր ոտքերուն քսվելով, սանդղամատերեն վեր կելլեր նաև կատուն: Կատուն իր շուրջը կղառնար, կմլավեր: Վարդան, երբ Ռինային սենյակը բացավ, կատուն իրմե առաջ ներս սահեցավ ու, նորեն ետ դառնալով, Վարդանին նայեցավ աշխարհակ ու մարդկային նայվածքով:

Վարդան շվարեցավ պահ մը: Ռինայի անկողինը քակված էր: Սեղանին վրայի փոշիներուն տուփերն ու անուշահոտ յուղերու շիշերը շկային: Հայելիին առջև ու հայելիին մեջ դողացող սպիտակ ու նիհար լեյլան շկար: Զկար եփենոսե փոքրիկ խաչը՝ դիմացի պատեն կախված: Սենյակը ավերակ մըն էր՝ ճիշտ այն կատվի աշքերուն պես:

Վարդան ամայություն մը զգաց ու թերես իր կյանքին մեջ առաջին անգամ սկսավ լալ:

Ռինան շկար:

Տեղափոխված է, ոստիկանները ձերբակալած են, թե անձնասպան եղած է:

Ռինան այլևս շվերաղարձավ:

* *

*

Վարդան իր սովորական կյանքին վերսկսավ: Ոչ ոքի պատմեց, Բարեկամները նկատած էին, որ Վարդան ավելի լուկացաց էր դարձեր, կատակի շատ չէր դիմանար, Սմեն երեկո

սրճարանին մեջ թուղթ խաղացողներուն քով կնստեր լուռ
ու կդիտեր ժամերով։ Որոշյալ ժամուն սենյակ կուգար։ Ան-
կողնին մեջ, իր թերը իրարու մեջ կծալեր, սրունքները
կկծկեր ու այգին նետված կրիայի մը պես երազին գիրկը
կիյնար։

Իրինան Վարդանի երազին մեջեն մեկ անգամ միայն ան-
ցած էր, Ցրքուն վարսերով, կապույտ շրջազգեստով, բոպիկ
ոտքերով Վարդանին մոտեցած էր ու ճերմակ շապիկին վրա
ուզած էր սև կոճակ կարել։

Անցավ տարի մը։ Այդ ամբողջ տարվա ընթացքին Վարդան
ստացավ իր անունով նամակ մը, նաև շինել տվավ փտած
ակու մը։ Ահա բոլորը։

Երեկո մը սրճարանին շատ ծանոթ հաճախորդներեն,
թրախիոս հաճի Ճեյմս, ձեռքը Վարդանին ուսին դնելով,
ըսավ։

«Վարդան, ինծի նայե, կեշեն ուրրաթ կյունի պարոն Սե-
րոբն Էվինու գեղեցիկ աղջիկ կեռտայում։ Ինծի նայե, Էվեր
Էվինում կուզես, ես ֆի՞ս կրնեմ։ Ֆազար»։

Եվ ազ ձեռքի թամատն ու ցուցամատը զիրար շփելով,
Նզրակացուց։ «Քիչ մը իմարա, փարա պի խաղա»։

Հաճի Ճեյմս՝ Վարդանի հարգանք ներշնչող միակ մարդն
էր։ Ուներ երկու խոշոր ստորակետներու պես վեր ցցված պե-
խեր, որոնք երբեմն ալ կողմնակի, սուր նիզակներու ձեկը
կառնեին։ Հասակը երկար ու ոսկրու՝ կայծակե զարնված
ծառի մը կնմաներ։ Ուներ մազուտ ձեռքեր, դաստակին վրա
կապույտով ասեղնագործել տված էր սպանացի պարուհին
մը նկարը։ Այտերուն ոսկորները դուրս ցցված, ու հոնքերուն
տակի աշքերը եղան աշքերուն երևույթն ունեին։

«Ո՞վ կա Ճեյմսեն ավելի խելացի մարդ, — մտածեց Վար-
դան, — Ճեյմս եթե ուզե, ամեն ինչ կըլլա»։

Վարդան նույնիսկ հիշեց Ճեյմսի պատմվածքերեն դըր-
վագ մը։ — թե ինչպես, օր մը, Պուլկարիո թագավորին ներ-
կայացեր է, երբ ներկա եղած է նաև թագուհին։ Թագավորը
Ճեյմսին առաջարկեր է, որ, եթե մինչեւ ականչները հասնող
պեխերը կտրե, այն ատեն իր պալատին մատովակապետ
պիսի կարգե։ Ճեյմս համարձակորեն մերժեր է ու նախընտ-

բեր է շոր քարի վրա անոթի քնանալ իր պեխերով, քան մեջ տաքսներուն մեջ առանց պեխերու

«Անկասկած,— հետեւուց Վարդան,— Ճեյմս մինչև հիմա ավելի բարձր պաշտոններու հասած էր, եթե պեխերուն հաշիվը շունենար»:

«Ինձի նայե»,— շարունակեց Ճեյմս: Զիշեկի պուրնունտա աղջիկ է: Վարդան, էկեր կուզես, պեն կիրակի կյանի վարժապետի կեռյուրյում. ֆազար...

«Աստված վկա, — խոսեցավ Վարդան, աշքերը խփիսփացնելով: — աշխարքի վրա մարդ շունիմ. վերն Աստված, վարը դուն Հաճի: Աստված վկա, վարժապետը քու խոսքը լի կոտրեր, Որ հարցնե, ըսե, թե 1500 տողար փարա ունիմ, որ էս գործը գլուխ հանես. Հաճի, ես քեզ էվել էվելոք կվարձատրեմ»:

Ճեյմսի աշքերը ավելի փայլեցան, վեր սոթաեց ցվիքի, պես վար կախվող թավ հոնքերն ու շարունակեց խոսակցությունը:

«Թիր կյուն Ռումանիատա...»

Ճեյմս իր կյանքեն ուրիշ դրվագ մըն էր, որ կպատմեր Պատմեց, թե ինչպես, Ռումանիո մեջ, Վարդանի պես մեկը հարուստ ու գեղեցիկ կնոջ մը հետ ամուսնացեր էր:

Այդ երեկո մինչև ուշ ատեն, Վարդան լուռ ու մունջ ունկընդեմ ճեյմսին: Նեյմս հարսանիքի պատրաստություններու մասին խոսեցավ: Կնքահայրը ինք եղավ: Սազանտարներ կանչեց: Ամերիկայի մեջ, առաջին անգամ ըլլալով, Վարդանին հարսանիքին պիտի պարեր լազերու պարը Պատմեց նաև, ինչ ինչպես, տասն և յոթ տարի առաջ՝ լազերու պարը պարած էր արար աղջկա մը հետ, Եգիպտոսի մեջ: Հոն բոլորն ալ զարմացեր էին. նույնիսկ կիները փողոցին վրա իր անցնելուն սպասեր էին.

«Էղ գործը կըլլա»,... անդրադարձուլ ճեյմս, երբ ուշ ատեն, աւոգեն կպատրաստվեին աթոռներեն ելլել:

«Էղ գործը կըլլա, ֆազար, ինձի նայե, քիչ մը փարա, ինարա պետք է»:

Ճեյմս նկատեց, որ Վարդան ձեռքը գրպանը տանելու էրանդաղի: Շատ կարճ լուսիթենե մը հետո ըսավ վերջապես:

«Ինծի նայե, Վարդան, մի քանի տոլար ունի՞ս կազմ
օլուր...»:

Վարդան հասկցավ. ձախ ձեռքով անութին տակ քրքրեց.
Հանեց հին դրամապանակ մը ու, ուսը մեկ կողմ դարձնելով,
քսան տոլարանոց մը հանեց ու կամաց մը ճեյմսին ձեռքը
դրավ:

Այդ գիշեր Վարդան՝ իր հաջողությանը մասին վստահ՝
ճեյմսին ձեռքը սեղմեց ու բաժնվեցան:

Երկու օրեն, մինչև Կիրակի ամեն ինչ հայտնի կըլլա.—
Վստահացուցած էր ճեյմս:

Այդ երկու օրվա ընթացքին, Վարդան՝ ցորեկի երազնե-
րով բռնված՝ ջերմություն մը կզգար, Գործի կամ քալած պա-
հուն, ղեմքին վրա ալիքի պես թեթև ծիծաղ մը կկազմվեր ու
կավրվեր: Զարմացումի նշաններ կըներ, զլուխը կշարժեր,
հոնքերը կծռեր: Կերևակայեր, թե ինչպես ինք՝ աթոռի մը
վրա աթլորի պես շիփշիտակ նստած՝ կնոջ հարսանեկան քո-
ղը վրան, անոր մեկ ձեռքը իր ուսին վրա պիտի լուսանկար-
վեր. ինչպես կինը գուրգուրոտ ձայնով մը իրեն սպարոն
Վարդան» պիսի կանչեր. ինչպես իր փափուկ մատներով
իր ուսին վրայեն մազի կտոր մը և կամ շյուղ մը պիտի վերց-
ներ. ինչպես կինը կերակուր պիտի եփեր և ինքն ալ սոխը
պիտի մանրեր: Եվ մանավանդ հաճի ճեյմսի նման խելացի
կնքահայր բարեկամ մը պիտի ունենար:

Կիրակի երեկոյին, Վարդան ուշ մնացողի պես, անհամ-
բեր. սրճարան մտավ: Հոն էր ճեյմսը: Մի քանիներ իր շուրջ
հավաքած այս անգամ Գարատաղի թագավորին ձիերուն
գովքը կըներ ու հետո՝ իր ծիարշավներուն մասնակցին ու
հաղթանակը: Շատ տխուր վերհիշումով մը կպատմեր, որ
իր Արապիստանի նիհար և սակայն փոթորկի պես արշավող
խըր ձին մինակն էր աշխարհի վրա և սակայն օր մը, ստիպ-
ված, Արշիպեղագոսի կղզիներեն մեկուն մեջ, ծախած էր
զայն անգլիացի Լորտի մը շատ բարձր գինով:

Ճեյմս՝ Վարդանին իր քով կանգնիլը շնշմարել ձեացուցէ
իր շուրջ չէր նայեր և սակայն խոսած պահուն կնկատեր Վար-
դանին անհամբեր շարժումները:

Ուրիշներուն ներկայությունը Վարդանին համար հաճելի
չէր: Կուզեր ճեյմսին հետ առանձին ըլլալ:

Վարդան Ճեյմսին ուշադրությունը գրավելու համար աջ կողմը անցավ, ձախը գնաց, դիմացը անցավ, հազաց, քիթը մաքրեց, վերջապես կամաց մը ճեռքը անոր ուսին վրա դրավ: Ճեյմս գլուխը դարձուց, կարծես նոր տեսած ըլլար Վարդանը, ու խանդաղատանքով մը խոսեցավ այնպես, ինչպես մեկը սլատահաբար իր շատ սիրելի բարեկամին պիտի հանդիպեր.

«Հըլո, հըլո, Վարդան աղա: Նստիր, Վարդան աղա, խահնինի. Վարդան աղայա պիր խահիլե բեր»:

Ճեյմս շարունակեց իր պատմությունը: Ունկնդիրներն արգեն ձանձրացած հատ-հատ կելլեին աթոռներեն: Սեղանին շուրջ մնաց Վարդանը միայն:

Ճեյմս իր սիգարետին հետ փոխեց նաև խոսակցությունը: Այդ օրը վարպետին պատրաստած միտիե տոլմախին շէր հավներ: Գովեց Խստամպոլի կերակուրները: Վարդանին բացատրեց նույնիսկ միտիեի պատրաստության եղանակը:

«Հաճի, ի՞նչ խալար», — ընդհատեց վերջապես Վարդան: «Սև հիշ մարագ էրմե. ինծի նայե, ես վարժապետի կեռույում:

«Խահիլենի. Վարդան աղայա պիր խահիլե: Ինծի նայե, Վարդան, էդ աղջիկը իմ ճեռքն է. ֆազար քիշ մը փարա, փարա պետք է:

— Խահիլենի... Ինծի նայե Վարդան, տասնոց մը ունի՞ս: Լազրմ օլուր:

Վարդան դրամ շէր խնայեր:

Ճեյմս տասը տոլարանոց մը իր գրանը կտեղավորեր, երբ նույն պահուն ներս մտավ Ճեյմսին բարեկամներեն երկարավիզ, սուր քթով, հյուծած հասակով երիտասարդ մը: Ուներ խոշոր ակնոցներ: Աշքերը տկար շէին թեկ, սակայն շգիտես ինչո՞ւ Մարկը կամ Մարքեդ փողոցները շատ անգամ Մարքս կարդացեր էր: Վրան միշտ կկրեր ծունկերը միշտ կարկտնված փանդալոն մը ու հնամաշ, կարճ թերով, անութներուն տակ ճաթուած ճաէնք մը: Կխոսեր բարձր ու թոթով, Միշտ ակնոցները շտկելու և անութին տակ տրցակ մը թերթ կրելու ունակությունն ուներ: Անոր գլխավոր գրադումը խոսիլ ու վիճիլ էր: Անոր այնպես կթվեր, թե դուրս փողոցին վրա ճակատ ճակատի ահավոր պայքար մը կառ Մարդիկ դներու պես իրարու ետև կարշավեն:

«Պոլշեկիկը» (սրճարանի հաճախորդներուն այդ անունով ճանչցված էր) կխոսեր, կթվեր դասակարգային կովին պատճառները կխոսեր սրտանց ու արագ:

«Հըլո, Սուրեն», — ձայն տվավ ձեյմս:

«Խահվենի, սիր խահվե...»

Սուրեն սրճարանի դռնեն առանց հառաջարանի արդեն սկսած էր իր խոսքը. —

«Լսեցի՞ք արտաքին գործոց նախարարին հայտարարությունները...»

Ու շարունակեց, սեղանին շուրջ աթոռ մը ապահովելով ու ակնոցները շտկելով.

«Այս մեծ պուրծուա կառավարության արտաքին գործոց նախարարը, երեկ կեսօրե ետք, ժամը 3-ին ըրած է հետևյալ նշանակալից հայտարարությունները...»

Այդ երեկո, ձեյմս և Սուրեն իրարու հետ խոսեցան երկար, վիճեցան, իրարու բերանե բառեր խլեցին: Խոսեցան, անվերջ խոսեցան:

Այդ խոսվածներեն Վարդան շատ բան չհասկցավ, միայն նկատեց, որ «պոլշեկիկը» փողկապ շուներ:

Սրճարանին խարիսով ժամացույցը արդեն տասնեւերկուք զարկավ: Իրենցմե զատ մարդ մնացած չէր: Ճրագները մեկիկ-մեկիկ կմարեին: Նույնիսկ վերը, իր բրիշակը քաշված էր սրճարանին մեկ անկյունը նետված ցավագար թովմասը: Վարդան, աթոռին վրա մոռցված, թույլ վերարկուի մը պես լուռ, անհամբեր կսպասեր խոսակցության վերջանալուն: Վարդան իզուր սպասեց. խոսակցությունը վերջանալիք չուներ:

«Ե՞րբ պիտի ըլլա նշանտուքը, Ի՞նչ տեսակ մատանի պետք էր: Վարժապետն ի՞նչ ըսած էր»:

Ձեյմս տակավին այդ մասին ոչինչ պատմած էր:

Վարդան պիտի սպասեր, եթե վաղը, գործի երթալու հոգը չունենար: Որոշեց ձեյմսը վաղը տեսնել ու, կամաց մը գլխարկը առնելով, սրճարանին դռնեն դուրս ինկավ. Մինչ ձեյմս և Սուրեն, կես մութին մեջ, ձեռքերու, ոտքերու անհանգիստ շարժումներով կշարունակեին իրենց խոսակցությունը, ինչպես դեմք դեմք շարժող երկու հողմաղացներ:

Վարդան և ձեյմս իրարու շատ անդամներ հանդիպեցան:

Ճեյմս շատ բաներ խոսեցավ, մեծ հույսեր ներշնչեց և ամեն հանդիպումի իր բթամատն ու ցուցամատը զիրար շփել չէր մոռնար:

* *

*

Երեկո մը, Վարդանին միակ բարեկամը, գիրուկ, հաստ-
փոր, ճաշարանապետ վարպետը, կամաց մը Վարդանի սեղա-
նին քով, աթոռի մը վրա նստեցավ, մինչ Վարդան, առանց
իր շուրջ նայելու, զբաղված էր ոսկորի մը վրային համեղ
միսերը կրծոտելով:

«Շո, զորի! Ես քու հոր...»— խոսեցավ վարպետը,—
«Ես քեզի համար է կըսեմ, հա, քեզի համար, շնեղվիս, եդ
Ճեյմսեն զուն քեզ հեռու պահե, ես էնոր հոր... էղ վտանգա-
վոր մարդ է: Հասկցա՞ր: Ճաշարանին էսքան տալիք ունի.
Չի տար: Էսոր խոսքերուն ականջ մի՛ կախեր: Սոխ շատ
կգլուրը: Պլրֆ շատ կփշե. հասկցա՞ր»:

Վարդան, Ճեյմսին և իր մեջ ունեցած հարաբերություն-
ները արդարացնելու համար, իր գաղտնիքը վերջապես խոսե-
ցավ վարպետին միննույն անմիտ ու առատ ժպիտով:

•Պտոր կարգվիմ, վարպետ»,— խոսեցավ Վարդան. «Աստ-
ված վկա պտոր կարգվիմ, շատ մոտ աս:

— Որո՞ւ հետ, զորի:

«Վարժապետին տունը աղջիկ մը կա: Աստված վկա, էնոր
հետ պտոր կարգվիմ: Ճեյմսը ամեն բան ֆիքս ըրեր ա. որ
վարժապետին ակռան լցավար, Աստված վկա էն կիրակին
պտոր երթայինք:

«Ես քու հոր... պատասխանեց վարպետը: Էղ աղջիկը վար-
ժապետին քորն է, երկրին նոր եկած: Որ պիտ կարգվիս, հեղ
մը վարժապետը տես: Էն շատ լավ մարդ է: Ճեյմսին մի հա-
վատար, սուտ է, սուտ»:

Անցան մեկ քանի շաբաթներ: Վարպետը հաճախ հայհո-
յեց, թելաղրություններ ըրավ, մինչկ որ Վարդան օր մը վեր-
շապես որոշեց վարժապետը տեսնել:

* * *

Վարժապետը՝ բանիմաց, զավակներու տեր, քառասուն և հինգ անց մարդ է: Հասակը՝ կարճ, երեսին մեկ մասը կարկտնված է տարուկի հիտքերով: Երկար ժամանակե ի վեր գործակալ է կյանքի ապահովագրության և անշարժ կալվածներու ընկերության: Կհազի մաքուր, մաքուր կսափրվի: Փանդալոնը միշտ արդուկված: Ունի իր սեփական տունը: Կխոսի հանդարտ ու քաղաքավար:

Վարդան հաճախ կտեսներ զայն. միշտ թղթապանակ մը անութին տակ, փողոցին վրա կանգնած մեկու մը հետ կխոսներ և կամ սրճարան կմտներ:

«Ինչպե՞ս խոսիլ, ինչպե՞ս սկսիլ», — կմտածեր Վարդան: Իր սիրտը կթիրտար ամեն անգամ, երբ վարժապետը կտեսներ:

Օր մը մտադրեց խոսիլ: Սակայն վարժապետը իր քովն անցավ առանց իրեն նայելու երկրորդ անգամ հարմար առիթ չսեպեց, որովհետև վարժապետին ձեռքը, իր սովորական թղթապանակեն զատ, այդ օր կար նաև ուրիշ փոքրիկ ծրար մը: Երրորդ անգամ վարժապետը թեև նայեցավ իրեն ու բարեց, սակայն աշքերը շուտ մը դարձուց իրմե: Չորրորդ անգամ, երբ Վարդան ճաշարանի դռնեն դուրս կելլեր, պատահաբար իր աջ կողմը գտավ վարժապետը: Քանի մը քայլ առաջ անոր հետ: Վարդան կարմրեցավ. արագ մը անցուց իր մտքեն խոսքերը, որ նախապես պատրաստ էր:

— Պարոն Սերոբ:

— Բարե՛, Վարդան, ի՞նչ կա, — պատասխանեց վարժապետը:

— Պարոն Սերոբ, քեզի պան մը պիտոր ըսեմ: Քեզի... պան մը... պիտոր... ըսեմ: Աստված վկա...

Վարդան շփոթեցավ. կեցավ պահ մը ու հետո. —

«Աստված վկա քեզի պիտոր ըսեմ: Հաճի ձեյմսը քեզի ըսեր ա: Աստված վկա, հազար երեք հարյուր տոլար պանիան փարա ունիմ, ձեյմսը պատմեր ա: Վարպետը ասաց, որ վարժապետը լավ մարդ ա: Էն աղջիկը վարժապետին քորն ա: Աստված վկա ձեռքս, ոտքս սաղ. գործս ըլ հիմա շատ լավ ա:»

Եվ Վարդան՝ մանուկի մը պես շվարած՝ սկսավ կրկնել իր

բաածները: Անոր գանկը նմանեցավ անջրպետի մը, ուր պարապության մեջ բառերը իրարմե կփրթին ու ձգողական ուժով անիմաստորեն իրարու շուրջ կդառնան: Վարդան այլևս ոչինչ ուներ ըսելիք, եթե վարժապետը օգնության շհասների:

«Միտքդ հասկցա, Վարդան.— խոսեցավ վարժապետը, զրպանի ժամացույցը նայելով:— Երեկ վարպետը խոսեցավ ինձի ձեր մասին, Բայց ըսեմ նախապես, որ ձեյմսը ոչինչ ըսած է, Ստուլգ է, թե վերջերս զանազան պատրվակներով քանի մը անգամ տունը եկած է: Երեկո մը, կհիշեմ, եկած էր ինձմե սպանուամերիկյան պատերազմի թվականը իմանալու Ուրիշ օր մը եկած էր հատկապես ըսելու. թե Խտալիո թագավորին աղջիկը, Յոլանտա, Անգլիո Ուելզի իշխանիք: Հետ պիտի կարգվի: Իսկ ձեր մասին ոչ մեկ բառու նոր իմացա քրոջս մասին հայտնած ձեր բաղձանքը: Ասկից երկու շաբաթ առաջ, Զալի Տոնոն միննույն բաղձանքը հայտնեց: Սակայն քու և Տոնոյին տարբերությունը այն է, որ դուք ավելի բարի եք, աշխատող և ժրացան»:

Եվ, ժամացույցին նայելով, շարունակեց:— «Կհավատամ, որ լավ ամուսին մը կրնաք ըլլալ, և ձեր ունեցած դրամը բավական է շննք-շնորհք տուն մը շտկելու, նաև քրոջս ճամփային ծախսը վճարելու: Գիտե՞ս, Վարդան, քույրս մինչև Ամերիկա րերելը բավական սուղի նստեցավ: Հայերեն գրել կարդալ զգիտնալուն համար էլիք Այլրենտեն շատ դժվարությունով հանեցինք: Վարդան, անոր ճամփու ծախսը եղած է՝ շորս հարյուր ինխուն և մեկ տոլար»:

Դարձյալ ժամացույցին նայելով:— «Ներեցեք ինձ, Վարդան, Այսօր ժամը մեկին ստիպված եմ Միսոնարաց շննքը երթալ: Վաղն իրիկուն, եթե որևէ տեղ ժամագրված լեք, կրնաք ժամը վեցին մեր տունը գալ: Եկուր, Երեկոյին միասին կճաշենք»:

— Վաղն իրիկուն ըսի՞ք. Պարոն Սերոբ:

— Այո՛, Հինգշարթի Երեկոները ընդհանրապես տունը կմնանք:

— Օլրայք ա, պարոն Սերոբ, վաղը իրիկուն: Շնորհակալ եմ, պարոն Սերոբ:

Վարժապետը ժամացույցը զրպանը դրավ ու, Վարդանին ձեռքը սեղմելով, հեռացավ:

Վարդան սկսավ քալել այն կողմը, ուր իր քայլերը ուղղված էին, Զգաց այնպես, ինչպես բեռնակիր մը՝ երկար ու տաժանակիր ճամփաներեն քրտնած՝ պահ մը իր բեռը վար կդնե հանգչելու համար: Այդ օրը վարժապետը շատ սիրելի երեաց: Անոր կարճ հասակը շատ հաճելի, նույնիսկ երկար թվեցավ:

«Վարժապետը որքա՞ն բարի ու խելացի մարդ է», — մտածեց: — Լավ բաներ խոսեցավ, թվեց իր առավելությունները: Մակայն իր գլխուն ճաղատ ըլլալը մոռցավ»:

Վարդան մոպյեցավ: Երկար քալեց անորոշ ու անհանգիստ: Իր մեջ մտավ թեթև կասկած մը:

«Պիտի հաջողի՞մ»:

Վարդան իր բախտը փորձելու համար ակամա իր քայլերը կհամրեր: Մատները կզթացներ:

«Եթե այս ճկույթ մատս զթա, պիտի հաջողիմ: Եթե սա կառքին անիվը սա կապույտ քարին վրայեն անցնի, պիտի շհաջողիմ», — կմտածեր Վարդան:

Ճկույթը կզթար, անիվը կապույտ քարին վրայեն չէր անցներ և սակայն կասկածը թառած էր իր գլխուն վրա, ինչպես թերը կախ ագռավ մը:

* * *

*

Հաջորդ օրը Վարդան գործի շզնաց: Վարպետին հետ առանձինն խոսակցություն ունեցավ: Ուզեց լավ ճաշ մը ընել, սակայն ախորժակ շոներ: Աղքատ թովմասին քսան և հինգ սենթ տվավ: Փողոցին վրա, սրճարանին պատերեն կախված հայելիներուն մեջ ինքինք դիտեց ու քանի մը անգամ ծոած փողկապը շտկեց:

Սրճարանին մեջ տեսավ Ճեյմսը, որ անկյուն մը, առանձինն, նստած էր սարդի մը այլանդակությունով:

Ճեյմս Վարդանին ձայն տվավ: Վարդան լսել շուզեց ու փութաց սանդուղներեն վար իշնել արագ: Անոր այնպես կթվեր, թե Ճեյմս կրնկոխ իրեն կհետևեր ինչպես դերը՝ հերիաթ լսող պատանիի մը, երբ մութին մեջեն կքալե:

Ժամը յոթն է; Վարժապետենք իրենց ճաշը լրացուցեր են; Քույրը սեղանը կմաքրե, վարժապետին կինը, Արտեմիս, իր սենյակին մեջ վարսերը հՀարդարե. այդ երեկո ժամադրություն ունի; Փոքրիկ Մելինե, խելոք, պատուհանին քով կանգնած, իր պուպրիկին մոտենալ չի համարձակիր. Արաքսի անոր բոլոր խաղալիքներուն տիրացեր է; Իսկ Վարժապետը ճաշի պահուն իր կնոջ ըրած մեկ դիտողությունը մեղմել կշանաւ:

— Ես քեզի ոչինչ ըսի, Արտեմիս. մ՛այն ըսի, որ ինչո՞ւ երեքշաբթի երեկոյին՝ այդքան ուշ տուն եկար: Դուն գիտես, որ Արաքսին, երբ արթննա, քեզ փնարու: Ենթադրեցի, որ պարահանդեսեն ուշ ելած ըլլալու էիք,— կխոսեր Վարժապետը:

— Իհարկե, պարահանդեսեն այս անգամ սովորականեն ավելի ուշ ելանք: Հետո Տիկին Ռոզիին հետ մի քիչ խոսքի բռնվեցանք: Աստված, ի՞նչ պիտի ըլլա իմ քաշելիքը: Այնապես կընես, որ այլևս մարդու երես չտեսնենք, այլևս պարահանդես չերթանք,— կպատասխաներ ամիկին Արտեմիս իր սենյակեն:

— Այս երեկո Արթըրին հետ օփերա պիտի երթանք: Զգիւտես, թե ո՞րքան կսիրեմ Մերի Կարտընը Դալիլայի դերին մեջ տեսնել: Եթե Արթըրը գա, պիտի ըսեմ, թե հորեղրայրդ չի թողուր, որ միասին օփերա երթանք: Դիտե՞ս, թե Արթըրի տպավորությունը ի՞նչ պիտի ըլլա, երբ իմանաւ:

— Ես ոչինչ ըսեկ կուզեի, Արտեմիս. Հավատա՞՛, ոչինչ, իրավ որ Սամսոն և Դալիլա օփերան տեսնել արժե: Ես մեկ անգամ տեսած եմ Քարուզոն Սամսոնի դերին մեջ,— կշարունակեր Վարժապետը և միենույն ատեն կաշխատեր Արաքսիին ձեռքեն դգալը առնել, որ անխնա ամաններուն կզարներ:

Լսվեցավ տան զանգակին երկար հնչյունը: Արտեմիս կես հարդարված վարսով փութաց բանալ դուռը, ենթադրելով, որ Արթըրն է: Իր շրթունքներեն ջերմ ժպիտը ժողվեց, երբ դուրին վրա տեսավ թերը փայտյա գործիքներու պես կախ, շիփ շիտակ կանգնած, կարծես գետնեն հանկարծակի դուրս ելած Վարդանը: Հագած է սուրբ օրերու հատուկ, կանալ

զգեստ, կապած է ճերմակ փողկապ ու կոշիկները՝ ներկած:

— Պարոն Սերոբ նե՞րսն ա, — խոսեցավ Վարդան՝ գրեթե շունչը կտրած:

«Այո՛, հրամեցեք, ինդրեմ», — պատասխանեց Արտեմիս իր սովորական թեթև ժպիտով:

Վարդան իր քայլերը ներս առավ, միևնույն ատեն իր ձեռքերը հաճախակի գրպանները տանելով: Քալած պահուն վերաբուին կոճակները քանի մը անգամ քակեց ու կոճկեց: Վարդան շփոթեցավ, երբ հանկարծ ինքզինք դեմ դիմաց զտավ գեղեցիկ, սիրուն հասակով, սպիտակ մարմնով, քիչ մը լայն ու լեցուն կուրծքով, մանավանդ կես հարդարված վարսերով կին մը: — գեղեցկություն մը, որ առհասարակ կունենան բոլոր մանկամարդ մայրերը:

Տիկին Արտեմիս հագած էր ուսերեն թույլ ձգված կապտորակ շրջազգեստ մը: Սպիտակ, պարարտ ուսերուն վրա թափած էր վարսերը սև, ինչպես քողքը գիշերվա: Թոշելու համար կպակսեին միայն թևեր, ո՞վ գիտե, թոշելու թևերն ալ թերևս անութին տակ ծալած էր:

«Աստված վկա, էս աղջիկը ինձ չեն տար, — մտածեց Վարդանը: — Ճեյմսը իրավունք ուներ. շիշեկի պուրենունտա աղջիկ առ:

Ու պահ մը, դրան զանգակը քաշել զղաց:

«Բարեկ, պարոն Սերոբ, օդը այսօր լավ ա, պարոն Սերոբ, — խոսեցավ Վարդան, երբ ճաշարահը մտավ ու տեսավ Վարժապետը, որ սեղանին մոռ փոքրիկ Արաքսիին կոտրած ամանին կտորները կհավաքեր:

— Բարեկ, Վարդան, ինչո՞ւ ժամը վեցին շեկաք, Կակընկալեի, որ ճաշերնիս միասին առնեինք:

— Թենի յու, շնորհակալ եմ, պարոն Սերոբ: — պատասխանեց Վարդան հաղիկ լսելի ձայնով:

— Արտեմիս, — կանչեց Վարժապետը իր կնոջ:

— Ի՞նչ է, սիրելիս:

— Կհաճի՞ս հյուրանոցին լույսը վառել:

— Անմիջապես, Տիրեի:

Կներեք, Վարդան, հյուրանոց գացեք, ես սա փոքրիկ-ները կարգի դնեմ ու գամ:

Արտեմիս հյուրանոցին լույսերը վառեց, Մի քանի ան-

կանոն աթոռներ շտկեց ու աղվոր ժպիտով մը գանգատեցավ, թե փոքրիկները անհանգիստ են. թե միշտ կավրշտկեն սենյակը. Աւ, դարակեն անուշահոտ յուղերու շիշ մ'առնելով՝ դուրս ելավ:

Վարդան անոր ժպիտեն ավելի շփոթվեցավ, երբ անոր զիմագծին վրա տեսավ իր հանդեպ ունեցած սիրո արտահայտության առաջին նշանը:

Վարդան հանեց վերարկուն ու կախեց, մասնավորապես հագուստները կախելու փայտյա կախչլքի մը վրաւ Հանեց գլխարկը. սկսավ բաճկոնին կոճակնեղը բակել, երբ հանկարծ հուշաբերեց, որ իր սենյակի մեջ չէ, ու ալ անկողին մտնելու ժամանակ. Վարդան հավաքեց ինքինք, աճապարանքով կոճկեց, բաճկոնակին կոճակները վեր վար շարելով, ու հայելիին դիմաց օրորվող թիկնաթոռի մը վրա նստեցավ:

Դեղեցիկ կամ կարասիներով զարդարված սենյակ մընէր, Մահոկենին ծանր ու սուզ աթոռներ, Մեծաղիր, եփենոսե շրջանակով հայելի մը Հատակին վրա փոված էր մութթավշագույն գորգ մը, Որպես զարդարանք աշքի կզարնեին երկու շինական մեծ հախճապակիներ շինական նկարներով. Մեկին վրա գծագրված է Զինացի արքայադուստր մը նախշուն Էմինենցի ու սունկածկ հովանոցով; Երկրորդին վրա նկարված էր խումբ մը արագիլներ եղեգներուն մեջ:

Վարժապետը դրամի ու ճաշակի տեր մարդ էր: Մենյակին մեջտեղ, փոքրիկ սեղանին վրա կար փայտյա ծանր կողքերով Աստվածաշունչ մը ու վրան՝ վարսի մի քանի գնդասեղներու:

Վարդան անգամ մը առաստաղին նայեցավ, անգամ մը շուրջը դիտեց ու տեսավ, դաշնակի ստեղնաշարին վրա, քուրշե շինված փոքրիկներուն խաղալիքներեն մեկը, արջ մը՝ զինուն վրա տնկված. կարծես Վարդանին համար բարի գուլուստի կեցած ըլլար:

Երկրորդ անգամ ըլլալով, Վարդան սենյակին աթոռները կհամրեր, երբ ներս մտավ յոթը տարեկան փոքրիկ Մելինեն, Մելինե սորված էր համարձակ՝ մարդու մը մոտենալ ու ձեռքը թոթվել:

— Անունդ ի՞նչ ա,— հարցուց Վարդան:

— Մելինե Շմալոնյան։ Մենք կընակինք 34 Օհսֆորտ փողոց, — պատասխանեց Մելինե կես թոթով հայերենով մը ու շարունակեց։ — Հայրիկիս անոնք Սերոբ Շմավոնյան է, մամայիս անոնց՝ Արտեմիս։

Վարդանի ճակատի կնճիռները քակվեցան։ Այլևս կասկած չկար, որ դուռը բացող կինը վարժապետին կինն էր։ որովհետև վարժապետին՝ անոր Արտեմիս կանչելը լսեց։

Վարդան, թեև վարժապետին կինը ուրիշ անգամ տեսած չէր, սակայն անոր մասին բամբասող լեզուներեն շատ բաներ լսած էր։ Վարդան շուզեց հավատալ, երբ մանավանդ նկատեց անոր շատ սիրալիր վերաբերումը էրկան հանդեպ։ Վարդան իր այս խորհրդածություններուն մեջն էր, մինչ Մելինե կշարունակեր խոսիլ ամեն մեկ խոսքեն վերջ շունչ մառնելով։ Խոսեցավ դպրոցին մասին, տվավ ուսուցչուհիին անոնք։ Ըսավ, որ կոշկակարին տղան դպրոցին մեջ շատ շար է, գլխի վրա կդառնա, երեսը կճմոթք ևն։

Փոքրիկ Արաքսիին ձեռքեն բռնած ներս մտավ վարժապետը։

Արաքսի սուր ճիշով մը վարժապետին ձեռքեն պրծավ ու ճորճոր քայլելով մոտեցավ Վարդանին, Արաքսի մեկ ձեռքով ժիր գրկած էր՝ թենքը փրթած, քիթը կոտրած, հաշմանդամ պուպրիկ մը ու մեկ կողմ հրելով իր քույրը, Մելինեն, ուզեց պուպրիկին հետ միասին Վարդանին ծունկերուն վրա թառիլ։

Վարդան Արաքսին իր ծունկերուն վրա առավ։ Մելինեն ալ իր մոտ կանգնած էր։ Երկուքն ալ ճերմակ հագված սիրուն փոքրիկներ։

Վարդան իր կանանց զգեստներով, մամուպատ թումբի մը պես, նստած էր։ Արաքսի թումբին վրա ձգված հասմիկ մըն էր։ Մելինե բարակ հասակով սպիտակ կակալ մը։ Իսկ Վարդանին գլուխը, սպիտակ ծաղիկներուն ու կանանցներուն մեջ դուրս տնկված դդումի մը տպավորությունը կթողեր։

«Անոնդ ի՞նչ ա», — հարցուց Վարդան Արաքսիին։

— «Այսքի թիմավոնյան»։ — պատասխանեց՝ ոտքերը արագ-արագ Վարդանին ծունկերուն զարնելով։

Արաքսի սկսավ համրել մեկ երկուցք, որ դեռ նոր սորակած էր։

Ան նաև նոր սկսած էր ճանշնալ իր զգայարանքները։ Առաջին անգամ ցուցամատը բերանին տարավ, հետո՝ թիթը փնտրեց, ցույց տվավ աշխերը։ Միակ զգայարանքը, որ կշրջութեր ականջներն էին, Արաքսի ականջները ճակատին վրա կփնտրեր ու այնքան վստահ էր, որ կարծես սրբագրություն մը ընել կուպեր, երկու ականջները ճակատին վար կախելով։ Վարդան շտկեց այդ թեթև սխալը։

«Կերեի փոքրիկները կնեղեն քեզ, Վարդան, իրավ որ բավական չար են», — խոսեցավ վարժապետը։

— Նո, նո, Աստված վկա, վարժապետ, էնոնք շատ լավ են, — պատասխանեց Վարդան, մինչ Արաքսի, Վարդանին ծունկերուն վրա նստած՝ իր թաթիկը Վարդանի պեխերուն կերկարեր ու քաշեց այնքան ժիր, ինչպես հաճախ իրենց կատվին պոշը քաշած էր։

Վարդան իր դժգոհությունը ծածկելու համար բռնի ժպիտ մը հրմշակեց։

«Ղազեթաներուն մեջ ինչ կա չկա Վարժապետ», — խոսեցավ Վարդան, Արաքսին կամաց մը ծունկերեն վար դնելով։

— Էսօր լսեցի՝ հստամպոլը ինկլիզն ա առեր. էքնոյանը կարդացեր է, Աստված վկա, վարժապետ, էսօր ինկլիզ կը-սին, Ռովերու ձուկ է, որ թոփերը դուրմիշ անե...»

— Այս երեկո հնարավորություն շունեցա թերթերուն նա-յիլ, Վարդան, — խոսեցավ վարժապետը։ Այս երեկո մի քիչ յարտին հողերը մաքրեցի, Եթե ուրիշի մը հինգ տալեր վճա-րեի, լէին մաքրեր։ Հետո բավական անոթեցեր էի արդեն։

— Հա, երեկ երեկո, երկրեն միսիոնարուհի մը եկած էր, — շարունակեց Վարժապետը սիգարետ մը վառելով։

— Կծխե՞ս, Վարդան։

— Նո, թենք յու, պարոն Սերոբ։

— Միսիոնարուհին ծեր կին մըն էր։ Անձնապես հետաքրքրվեցա. զարհուրելի պատմություններ ունի, Վարդան...»

— Զայն մի հաներ, Արաքսի... Միսիոնարուհին որդե-գրած է երկու հայ փոքրիկներ։ Գիտե՞ս Վարդան, երկու մա-նուկներ որդեգրելը որքա՞ն դժվար է. մոտավորապես վեցեն յոթ հազար տոլարի ծախս ունի։

— Իրավ որ, վարժապետ, — ընդմիշեց Վարդան։

— Միսիոնարուհին հարուստ է. Հոս ունի մի քանի անշարժ կալվածներ. յուրաքանչյուրը 40 000 տոլարի արժողությամբ։

— Իրավ որ, վարժապետ, — խոսեցավ Վարդան։ Էդ Հեթանոսները (թուրքերը) քարութանդ ըրին Հայաստանը ու մեր ջաղացքը։ Ի՞նչ շեն օրեր էին, վարժապետ։ Միտքս կուգա, որ ողորմած հոգի պապս կգրեր ինձի. «Յաման յաման խորպեթը շմնաս, եկուր որ ջաղացքը դուն դարձնես»։

Դրան զանգակին ձայնը վրա կհասնի։ Արտեմիս մյուս սենյակեն կաճապարե բանալ դուռը։

Ներս մտնողը Արթըրն էր, Վարդանին անծանոթ երիտասարդ մը, հազիվ 26 տարեկան։ Մաքուր հազված, երկու քթածակերուն քով ուներ երկու սկ պիծակներու պես փակած պեխեր։

Արթըր, վարժապետին եղբորորդին էր։

Փոքրիկները իրենց խաղալիքները թողուցին։ Մելինե Արթըրին ձեռքը կքաշեր, Արաքսի անոր ոտքերուն կպլվեր։

— Բարե, Արթըր, եկուր նստե, մեյ մեկ սուրճ խմենք, մինչև Արտեմիս պատրաստ ըլլա, — խոսեցավ Վարժապետը։

— Ուել, կիներ են վերջապես, հայելիի առջե դանդաղիլ շատ կսիրեն։

— Ժամը արդեն յոթ ու կեսն է։ Ընէլ, օփերան ութին կը-սկսվի և մենք կես ժամեն հազիվ հոն կհասնինք, — պատասխանեց Արթըր սեթևեթ անգլիերենով։

— Հա, լավ միտքս ընկավ, Արթըր, — շարունակեց Վարժապետը։ — Հորդ կըսես որ այն երկհարկանի տունը, որուն համար խոսեցա, հիմա կարծե տաս հազար տոլար։ Հաղար տոլար կանխավճարով կարելի է առնել։ Վեց հազար տոլարի առաջին մորթկեյնը նեյշնել Պենֆին վրա է։ Մնացած երկրորդ մորթկեյնը Կոլամբնին, այդ հրեային վրա է։ Զեզի շատ հարմար տուն է, Արթըր։ Վաղը եթե կարգվելու ըլլաս, ձեր ունեցած տունը ձեզի շատ նեղ պիտի գա։ Ու հետո կարելի է ձեր տունը շատ աժան գնով մըն ալ ծախել։ Այնպես չէ՝ Վարդան։ Այդ տունն ալ թեզի շատ հարմար գտած եմ, Վարդան։ Էրիկ կնկա համար շատ լավ է։

Վարդան ինդաց, մինչև ականջները կարմրեցավ. ուրախ էր:

— Խնդրեմ լմոռնաս, Արթըր. եղբորս ըստ, որ մեյ մը օֆիսը գա:

— Չեմ մոռնար,— պատասխանեց Արթըր, երբ Արտեմիս ներս կմտներ հարսի պես հազված:

— Սուիթհարթ,— խոսեցավ Արտեմիս վարժապետին,— փոքրիկները շուտ պառկեցնել լմոռնաս,— մեկ կողմեն զրադված էր այծի մորթե շինված. թխագույն ձեռնոցին կոճակները կոճկել: «Արաքսին պառկեցնելե առաջ՝ շորերը փոխել լմոռնաս»:

Արտեմիս և Արթըր դուրս ելան...

Արաքսի իր մոր ետևեն լացավ: Վարժապետը զանազան խոստումներով կշանար անոր ձայնը կտրել: Մինչ Վարդան մտագրադ իր առնելիք տան մասին կմտածեր, երբ հանկարծ երեսը դուրին կողմը դարձուց: Սիրտը թփրաց, Դուրին մեջ տեսավ կին մը՝ երկու ձեռքերով սրճաման մը բռնած, աշքերը ուղիղ գավաթներուն վրա, զգույշ, շատ զգույշ քայլերով ներս կուգար: Մեջքը այնքան ծռած էր, որ քղանցքին վրա կոխելու վտանգ կար:

Անտարակուլս վարժապետին քույրն էր:

— Որ Աստված ողջ պահե, — շտկվեցավ Վարդան, իր ձայնին մեջ անծանոթ շեշտ մը դնելով, — ես էդ շաղացքը պի շինեմ, Աստված վկա, վարժապետ, իմ պապը վարպետ շաղիպան էր: Հիսապը մտքով կաներ: Զմեռ որ կելլեր, շաղի կտուրին վրա գայլի տուզախ կլարեր: Մեր կողմերը գել շատ կա, վարժապետ:

Վարդան, իրեն հրամցված սուրճը առնելով, սկսավ խմել աղմուկով մը ֆըրք-ֆըրք, որ փողոցեն անցնողն իսկ պիտի իմանար:

«Հայրս, էդ շաղացքին մեջ, վարժապետ աղայի պես կապ-րեր, — շարունակեց Վարդան, — էդ շաղացքը իմ տետես էրես մնացեր ա: Գիտե՞ս վարժապետ, էդ շախչի շախչախն ինտո՞ր կլարեն»...

«Մանոթացեք, Վարդան», — ընդմիջեց վարժապետը, — քույրս Հոռքիկու:

Վարդան և Հոռքիկ իրարու ձեռք սեղմեցին:

Հոռրիկ, կարճահասակ, երեսուն տարեկան, ծաղկու ու լայն երեսներով, թափթփուն քղանցքով, կին մըն էր։ Շպարզելու արվեստին անգիտակ՝ ծիծաղելի ըլլալու աստիճան ճերմկցուցած էր մութ, ցորենագույն երեսը, մինչև ականջաներուն մեջ փոշի լցնելով։

Թերես Վարդան և Հոռրիկ իրարու շատ հարմար, ավելի ճիշտ իրարու համար ծնած ըլլային և իրենց կյանքի ընթացքին միշտ զիրար կփնտրեին, ինչպես պիտի ըսեին շատերը։

Հոռրիկ Վարդանին դիմաց աթոռի մը վրա նստեցավ, ձեռքերը կուրծքին վրա ծալելով։

Վարդան Հոռրիկին նայիլ չէր համարձակեր։

«Ես էղ շաղացքը պի շինեմ, վարժապետ։— շարունակեց վարդան։— փառք Աստուծո, հիմա ալ գործս լավ աւ ձեռքը սաղ։ Աստված վկա, վարժապետ, որ երկիր երթամ երուսաղեմի ճամփայով պի երթամ։ Ես երազիս մեջ տեսեր եմ։»

Եատ կարճ լուութենե մը հետո, վարժապետը խոսեցավ, որ երուսաղեմ շատ հարուստ քաղաք է, թե Մուհամետի գերեզմանը կարծե մոտ միլիոն տոլար, թե այդ օրը իր կողին կը գնած է յոթը տոլարի։ Թե Ամերիկայի մեջ այժմ ապրանքներուն գները շատ բարձր են, թե Ամերիկայի խոզին միսր մինչև Եվրոպա կերթա ու հոն ավելի աժան կծախվի։ և այլն։

Վարդան այս զանազան խոսակցությանց ընթացքին մի քանի բառ հազիվ արտասանեց։ Գրեթե լուս էր. առատ ժպիտը ցամքած էր, այժմ քշիկ մը ծիծաղ դուրս բերելու համար շրթները կքամեր։

Հոռրիկին դեմ-դիմաց ներկայությունը, իր ճագատ գլուխը, ձեռքերուն անհանգստությունը բավական էին, որ Վարդան մոայլվեր։ Վարդան իր երկու ձեռքերը տեղե տեղ կփոխադրեր, հեղ մը տարատին գրպանները կդներ, հեղ մը իրարու մեջ կծալեր, աթոռին վրա կտեղավորեր. կարծես ավելորդ գործիքներ ըլլային։

Անգամ մը միայն Վարդան համարձակությունը ունեցավ Հոռրիկին նայելու, երբ Հոռրիկ Արաքսիի մրափելը կհսկեր։ Վարդան իր լուութենեն կնեղվեր։ կուզեր բան մը ըսել ու վերջապես սկսավ։

«Աւտենոք, վարժապետ, մեր ջաղջին դուռը զիշերանց ջորի մը եկավ, ամա ի՞նչ ջորի»...

Ժամը մոտ տասն էր: Հոռբիկ փոքրիկները քնացնելու տարավի կավեցավ դուռին զանգակը: Այս անգամ ներս մտնողը հաճի ձեյմսն էր:

Վարժապետին համար, հաճի ձեյմսին ուշ ատեն ներս մտնելը անակնկալ չէր:

«Բարե, վարժապետ,— խոսեցավ ձեյմս.— Օ՛հ, բարե, Վարդան»:

Վարդան իր ջորիի պատմությունը լրացուցած չէր: Բարեց շատ կամաց առավ, որովհետև ձեյմսին ներկայությունը իրեն համար հաճելի չէր:

Ճեյմս ձեռքը պեխին տարավ. հայելիի քովեն անցած ատեն ինքն իր վրա ակնարկ մը ձգեց ու նստեցավ:

«Վարժապետ, Վարդան պենիմ բարեկամը տըր. այդպես չէ՝ Վարդան: Պեն Վարդանը շոգ սեվիորը: Կեշեն կյուն տիկին Արտեմիս Մեյն Սրբիտտե կյութիմ վարժապետ, սենին հալընը սորանագորմ. ֆազար, տիկին Արտեմիս երեսը դարձուց, ինձ տեսնել զգարկավ: Պեն շոք ցավել օլտըմ վարժապետ: Ինծի նայե, պեն սենի շոք սեվիորը: Էկեր Տիկին Արտեմիս մեծ ֆիննանով Թրեմիշ խանիկե կերիրսե, օվախոդ պարշ կըլլամ», — խոսեցավ ձեյմս պեխերուն տակ շարժկըտացող ծիծաղով մը, — հանեց մեծ թիթեղյա փայտ լուն ծխատուփը և սկսավ սիգարետ մը փաթթել արագ ու ճարպիկ:

Հաճի ձեյմս կսիրեր այդ հանդիպումին մասին խոսիլէ մանավանդ իր ցաված ըլլալը կրկնել՝ հասկնալու համար, թե տիկին Արտեմիս տո՞մնն է և ինք կարող է գավաթ մը սուրճ ստանալ:

Արտեմիսի ներկայությունը ձեյմսին համար շատ հաճեալի չէր: Արտեմիս վաղուց հասկցած էր ձեյմսի ակնարկներուն իմաստը: Այդ զարհուրելի պեխերով, լեռ ու ձոր երեսաներով ճեյմսին հանդեպ ֆիզիքական գարշանք մ'ուներ և սակայն իր տունը երթալ գալուն չէր ալ հակառակեր: Արտեմիս կսիրեր իր վրա շատ հիացողներ ունենալ— հաճույք մը: որ առհասարակ կունենան բոլոր կիները:

Վարժապետը իր ցավը հայտնեց, որ Արտեմիս այդ երեւ

կո օփերա գացիր է։ Վարժապետը գովեց Արտեմիսի բարեմասնությունները, ըսելով, որ դուրսը տղամարդերու հետ խոսիլ չի սիրեր, թե շատ նախանձախնդիր է։ գովեց անոր տնաշխնությունը, համով հոտով կերակուրներ եփելը, զանազան տեսակ սալադներ պատրաստելը, մանավանդ դաշնակի վրա նվագելը, Վարժապետը նաև պատմեց, թե ի՞նչպես բախտը ունեցեր է Արտեմիսի պես աղջկա մը հետ ամուսնալու։

— «Այս տարիքս առեր եմ, զիս ո՞վ կառնե, կըսեի ինքնիրենս, — պատմեց վարժապետը։ — Այն ատեն Արտեմիսի իր ծնողքին հետ։ Ամերիկա դեռ նոր եկած էր։ Երկիրը մեզի դրացի էին։ Հայրը իմ լավ բարեկամներես էր։ Ամերիկայի մեջ հայրը ինձմեն զատ բարեկամ շունենալուն համար՝ Մարսելլին ինձ գրեց, որ 300 տոլար դրամ զրկեմ։ Անմիջապես զրկեցի։ Հոս որ եկան գրեթե դրամնին լմնցած էր, ու ես օգնեցի անոնց։ տուն տեղ ըրի, 500 տոլարի լեշ տան կահկարասի առի։ Այն ատեն Արտեմիս 18 տարեկան հազիկ կար։ Իմ տարիքս անոր համար շատ մեծ էր. շէի համարձակվեր այդ կերպ առաջարկ մը ընել և սակայն ամեն անգամ, որ տուներնին կերթայի, մայրը, տիկ։ Սուրբիկ. ինձ արտակարգ պատիվներ կըներ։ Թաշկինակներս Արտեմիսին ասեղնագործել ու անուշահոտ յուղեր ցանել կուտար։ Կոճակ մը, որ փրթած տեսներ, Արտեմիսին կարել կուտար։ Տիկին Սուրբիկ զիս հաճախ կերակուրի կհրավիրեր։ ինձ համար համեղ կերակուրներ կպատրաստեր ու կշանար զիս և Արտեմիսը իրարու քով նստեցնել։ Մեր խոսակցության պահուն երբեմն ակնարկություններն միայն հասկցա, որ Տիկին Սուրբիկ կուզե զիս իրեն փեսացու ընել։

«— Շատ բարով փեսացու ես, — ըսավ օր մը. — աղըիկս թեն փոքր է, բայց ի՞նչ վնաս։ Հոս Ամերիկա է։ Աղջիկը քեզի կուտամ, թո՞ղ քու ծոցդ մեծնա, աշքերը անկողնիդ մեջ թող բանա։

«Մայրը և ես Արտեմիսը համոզելու համար շատ աշխատեցանք։ Հազար տոլար տվի օթոմոպիլ մը առի, 500 տոլարնոց անոր ադամանդե մատանի մը առի, վրան գլուխը վերցի նորաձեռությունով հագլեցուցի։ Վարդան, մինչև որ Արտեմիսն ինձ կին եղավ, գրեթե 2500 տոլար ծախս ըրի։ Հայ-

բը ուզեց հակառակիլ, սակայն շատ ուշ էր Արտեմիս կսիրեր զիս: Հիմա, փառք Աստուծո, Արտեմիս ու ես շատ երշանիկ ենք»:

Ժամացույցը տասնեմեկ հնչեց:

Վարդան միտքը դրավ որ ելլեւ

Հոռիկ, փոքրիկները քնացնել տանելե հետո, ալ շվերադավ: Վարդան ենթադրեց, որ Հոռիկ ալ քնանալ գնաց:

Հոռիկին շվերադառնալը Վարդանը շատ մտահոգեց: Լավ նշան չէր:

«Խոսքդ շաքրով կտրեցի, Հաճի», — խոսեցավ Վարդան: — Ես երթամ, վարժապետ»:

— Ինչո՞ւ այսքան շուտ, Վարդան. մենք սովորություն ունինք մինչև ժամը 12-ը նստիլ:

— Թենի յու, պարոն Սերոբ, ես վաղը կանուխ գործի պիերթամ:

Վարդան իր գլխարկը դրած ու վերարկուն հագած էր արդեն, Վարժապետը մինչև սենյակին դուռը հետեւցավ Վարդանին, մինչ Հաճի ձեյմս իր սիրային կյանքեն դրվագ մը կպատմեր, սկսելով.

«Պիր կյուն Բումանիատա»...

Վարդան, գլուխը կախ, քալած պահուն բան մը կզգար, ինչպես մարդիկ հաճախ նախազգացում մը կունենան, երբ բան մը մոռցած և կամ կորսնցուցած ըլլան: Վարդան իր ոտքերուն վրա թեթևություն մը զգաց: Ոտքերուն նայեցավ՝ կարծես կոշիկները վարժապետենց տունը մոռցած ըլլար:

Վարդան իր կոշիկները մոռցած չէր, այլ իր սիրտը:

Վարդան սիրած, շատ սիրած էր Հոռիկը: Իր սենյակը երթալու համար ստիպված էր ելեկտրաքարշ առնել. վազոնին մեջ, փոխանակ հինգ սենթի, բանքաթքրերին երկնցուցած էր իր սենյակի բանալին:

Վարդան բոլորովին տարված էր մտածումներով. շարքով կվերհիշեր մի քանի ժամվա խոսակցությունները: Եղարակացուց, որ վարժապետին խոսքերուն մեջ մեծ հավանականություն կար, նույնիսկ տուն մըն ալ գնելու խոսքը ըրավե Հիշեց. որ վարժապետը իր անունին հետ տված էր նաև մաս կանունը՝ Զաղջիպանյան, երբ Հոռիկին հետ ծանոթացուց

«Ա՛խ; եթե Հոռբիկ գիտնար, թե հայրս ո՞րքան լավ ջաղցիպան էր, թե ես այդ տեսակ հոր զավակ եմ. մանավանդ եթե գիտնար, թե մեր ջաղացը զյուղի ջաղացքներուն ամենալավերեն էր,— այն ատեն, Աստված վկա, Հոռբիկ իմս էր».— կմտածեր Վարդան:

Մոտի զինետան ժամացույցը 12 հնշեց: Վարդան տակավին քնացած չէր: Անկողնին մեջ աջ ու ձախ կշրջվեր: Սինեմայի նման Վարդանի մտքեն շարքով կանցնեին պատկերներն ու կկրկնվեին: Հոռբիկին ձեզ, վարժապետին խոսքերը, Հաճի ծեյմսին անակնկալ ներս մտնելը. թե ինչո՞ւ Հոռբիկին շիփշիտակ նայիլ չէր համարձակեր. թե ինչո՞ւ լուր մնացեր էր խոսակցության ընթացքին: Կրնար ըսել, թե ճաշարանապետը իր լավ բարեկամն է, թե զյուղին մեջ ջաղացքին զատ ունեին նաև ընդարձակ այգի մը: որ ամեն տարի բսան քթոց խաղող կկթեին. թե իրենց խաղողեն լավ զինի կպատրաստվեր:

Ժամը մեկը հնշեց: Վարդան տակավին քնացած չէր, կուզեր շմտածել. քնանալ կձևացներ, սակայն չգիտես ո՞րտեղն օդաբարի մը պես իր միտքը կիյնային նույնիսկ զյուղի, իրենց դրացիին պատին վրա թառած աքաղաղը, և կամ իրենց տան կոտրած մեկ սանդղամատը:

Ժամը շորսն էր: Վարդան տակավին քնացած չէր:

Անցան երկու շարաթներ, Վարդանն ու վարժապետը մի քանի անգամ տեսան զիրար ու բարևեցին: Այդքան միայն: Օր մը, ճաշարանապետ վարպետը Վարդանն իր քով կանշեց ու խոսեցավ.

«Մո զորի, հոս եկո, ես քու հոր»...

Վարդան ժպտեցավ. անկասկած Հոռբիկին մասին է:

«Մո էդ վարժապետին քորը քեզ չէ հավներ եղեր. ես էնոր... Վարժապետը ուզեր է համոզել, վարժապետին կինն ալ քու կողմեն խոսացեր է: Ասոնք ինծի վարժապետը պատմեց: Քորը ըսեր է.

— ածս այդ տագ գլուխ ջաղջիպանին չեմ առներաւ:

Վարդանի գլխուն՝ իր ապակիե շինած զեղեցիկ դղյակն էր, որ հանկարծ փշրվեցավ. դեմքը երկարեցավ, շրթները կախեց. անկյուն մը անցավ՝ արդեն մինչև քթին ծայրը հասած արցունքին կաթիլը սրբելու:

Իրարու եւսկե, հատ-հատ, սրճարանն ներս կմտնեին
տևական հաճախորդներեն ուամկավար Հովակիմը՝ բարե-
գործական Մովսեսը, կառապան Գալուստը, հընշակյան Մա-
րութը, դաշնակցական էքնոյանը ու շեղոր Դավիթ աղբարը:

Այդ երեկո ալ սովորականին պես թղթախաղի բոլորակ-
ներուն մոտ կազմվեցավ բանիմացներու կաճառը Դավիթ
աղբոր այն պնդումին վրա, թե նախազահ Ուիլսոնի գծած
սահմաններեն ներս է նաև իրենց զյուղը: Դավիթ աղբար
սեղանին վրա կշափեր, սահման կգծեր, մոխրամանը և կամ
ծխախոտի տուփը ետ առաջ շարժելով: Մոխրամանը իրենց
գյուղն էր, իսկ լուցկին սահմանը:

«Պոշ, պարապ լախորթը մի ըներ Դավիթ», — մեջ կիյնար
երկրորդ մը ու, Հայաստանի ճշգրիտ սահմանները տալու
համար, սուրճին գավաթը քիչ մ'ավելի հճեռացներ, լուցկիին
տուփը անկյուն կրշեր և կամ ծխախոտի տուփը ավելի կը-
մոտեցներ, ըսելով. «Էս Սև ծովն է, էս ըլ Կիլիկիանու:

«Յավաշ, յավաշ, էդ ո՞ւր գացիր ախմախ, էդ Ստամպոլն
ըլ անցար», — դիտել կուտար կառապան Դալուստ: «Ստամ-
պոլը, որ ըսես, քեզի շեն տար; էդ ինկիզին ձեռքն է: Կոր-
կոտ Փիթըրը Ստամպոլեն երեկ եկավ. ես էնոր հարցուցի»:

Կորկոտ Փիթըրի Պոլսեն նոր գալու պարագան կփոխ
նաև խոսակցությունը:

«Լսեցի՝ Կորկոտ Փիթըրը կարգվեր է. ստո՞յդ է», —
կհարցնե էքնոյան:

«Հապա, ստամպոլցի տասնութ տարեկան աղջիկ մըն է:
Որ տեսնես կարծես Աստված յոթն օր ամբողջ էնոր վրա է
աշխատեր: Լեզու մը ունի թեմամ պլառու է. իսկ երեսը՝ արև,
մի ծաղիր, որ էսօր ես ծագիմ»:

«Բախաւ է, եղբայր, բախստ: Փիթըրը հոս ո՞վ ինչ ըներ,
Քասուն դուռ զարկավ, աղջիկ շտվին»:

Խոսակցությունը հետպհետե հետաքրքրական դարձավ:
Կաճառը ավելի մեծցավ: Ամուրիները հավաքվեցան: Նույ-
նիսկ ավելի մոտեցան ամուրիները ծոռած մեջքերով, հազար
ու մեկ ցավերով: Ոմանք խուլուննով կտառապին, շատերը

Եեղքի ցավով և կամ մայասլով, Ամուրիները՝ ավրված աշ-
քերով, կես խուլ, բերաննին բաց մտիկ կընեին:

«Չորուկ Մանուկն ալ Սպամպոլ հասեր՝ անմիջապես
կարգվեր ալ է», — խոսեցավ ուրիշ մը: — Երկու ամիս առաջ
նամակ առի. դրամը թըմեր է: Ինձմեն դրամ կուզե, որ կնի-
կին հետ Ամերիկա գաւ: Վա՛յ ախմախ, վա՛յ, քեզի ո՞վ դրամ
կվստացի: Նամակը բովս է առ, կարդա՛»:

Եվ նամակը էքնոյանին կերկարե, էքնոյան կկարդա—
«Մեծապատիվ

Պարոն Փոլ Հացագործյան
Սիրելի և սիրելի բարեկամու.

Ի՞նչպես ես, աղե՞կ ես: Կհուսամ Տիրոջմով ողջ և առողջ
ես, թիե բարեհաճիս զմեզ հարցանել, փառք բարերարին
մինչ գրուս ողջ եմք: Ամեն:

Սիրելի Փոլ, գալով այս պիտի ըսեմ, որ, սիրելի Փոլ,
ամսույս տասին Կ. Պոլիս հասա և էրզրումցիի մը հետ
կարգվեցաւ: Սիրելի Փոլ, արդեն գիտնս, որ դրամ չունեի:
Ունեցած ալ հատավ: Յաման, յաման, սիրելի Փոլ, այս
գիրը որ առնես, ինձի երեք հարյուր տոլար դրամ խավրես:
Ուրիշներուն առջև խայտառակ լընես զմեզ: Սիրելի Փոլ, ես
Ամերիկա որ դառնամ, էվելն էվելոք կու վճարեմ: Քեզ տես-
նեմ, սիրելի Փոլ, բարեկամությունը էս սրային է: Թի որ
ավելի դրամ խավրես աղջիկ մալ քեզի կու բերեմ: Մեր
կնկան քորը քիշ մը պատիկ է, ֆախաք զարար չունի. պանա-
նախ կըլլանք: Յաման, յաման, սիրելի Փոլ: Մեկալ նամա-
կով իմ և կնկանս և քենիս ֆորողրաֆները միասին հա-
նած կու խավրեմք: Կնիկս Անահիտը շատ բարե կընե, Շատ
զատ, մեծապես, բարե կընե քենիս, Ատրինեն:

Մնամք ձերդ նամակին սպասող
ՄԱՆՈՒԿ ԶՈՐՈՒԿՅԱՆ»

Վարդան անկյուն մը կծկված մտիկ կըներ: Չորուկ Մա-
նուկը շատ լավ կճանշնար: Շատ լավ կճանշնային զայն և
սրճարանին բոլոր հաճախորդները: Թիե սրճարաննեն բացա-
կա ըլլար, հիվանդանոցին մեջ պիտի գտնեին զայն: Հասա-
կը երթալով կկարճնարէ երեսի գույնը ավելի կթխանար. ու-